

Žak Kamat

Lutanje čovečanstva

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Jacques Camatte
LUTANJE ČOVEČANSTVA
1973.

Jacques Camatte, „Errance de l'humanité“, *Invariance*, Année 6, Série II No. 3, 1973. *The Wandering of Humanity* (translated by Fredy Perlman), Black and Red, Detroit 1975. *This World We Must Leave and Other Essays*, Autonomedia 1995.

„De la Révolution“, *Invariance*, Séries 2 No. 2, april 1972; *About the Revolution*, translated by David Brown, 1982.

Preuzeto iz Žak Kamat, *Protiv pripitomljavanja/ Lutanje čovečanstva*, anarhija/ blok 45, Porodična biblioteka br. 6, 2003.

Preveo: Aleksa Golijanin, 2003 (korigovano 2012, 2016).

<http://anarhija-blok45.net1zen.com>
aleksa.golijanin@gmail.com

ZAJEDNIČKA ARHIVA
<http://anarhisticka-biblioteka.net>

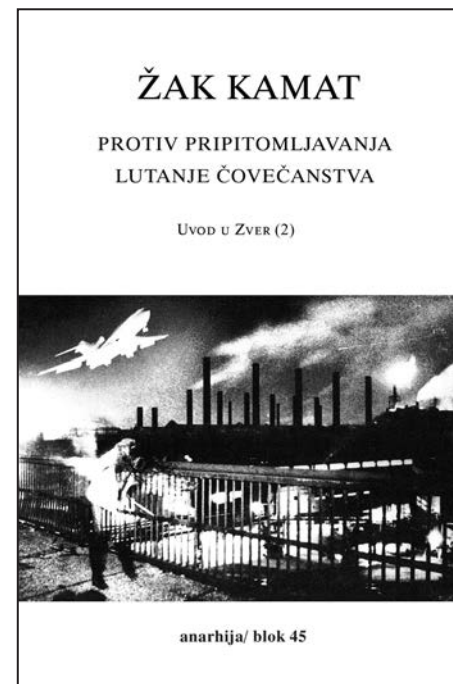
Komunizam nije novi oblik proizvodnje; to je afirmacija nove zajednice. To je pitanje postojanja, života... Sve do sada muškarci i žene su bili otuđeni od svoje proizvodne delatnosti; ali, oni sada ne teže tome da zagospodare proizvodnjom već da između sebe stvore nove odnose, koji će otvoriti prostor za potpuno drugačije aktivnosti. (*Lutanje čovečanstva*, 1973)

Komunizam nije ni novo društvo. Društva se razvijaju tako što jedne etničke grupe pokoravaju druge ili na osnovu podele ljudi na klase. Društvo je mreža odnosa koji brzo postaju despotski posrednici. Čovek u društvu je čovek porobljen društvom. (*Ibid.*)

Svi mi smo robovi kapitala. Oslobođenje počinje sa odbijanjem da na sebe gledamo u okvirima kapitala, drugim rečima, kao na proletere, pripadnike nove srednje klase, kapitaliste, itd. Tako prestajemo i da na druge ljude, koji se takođe nalaze na putu oslobođenja, gledamo u tim kategorijama. U toj tački ljudi počinju da prepoznaju jedni druge. (*Ibid.*)

NA KORICAMA:

„La Femme à la Fleur“, jedna od ilustracija za Fernand Léger (1881–1955),
Mes voyages, avec un poème d'Aragon et des lithographies de l'auteur,
Editeurs Français Réunis, Paris, 1960.

Korice štampanog izdanja iz 2003. Svi tekstovi su 2012. priređeni kao dva bukleta, s tim što je esej *Protiv pripitomljavanja* tada konačno preveden u celini (sa poglavljima „Pitanje nasilja“ i „Globalna perspektiva“).

Jacques Camatte

Revue Invariance

revueinvariance.pagesperso-orange.fr

anarhisticka-biblioteka.net/category/author/jacques-camatte

anarhija-blok45.net1zen.com

ve svih ljudi moraju biti uništene. To nije zadatak neke „svesne“ grupe koja će u izmučenim mozgovima ljudi stare predstave zameniti svojim, niti stvar dana D, izabranog sudbinom, koji će sve rešiti jednim udarcem, već stvar prekida do kojeg će doći nakon dugog perioda borbe u svim dimenzijama života kojima danas dominira kapital. Stvarna, delotvorna borba više ne sme da se odlaže iz razloga o kojima govore teoretičari obuzeti marksističkim/ psihoanalitičkim/ strukturalističkim delirijumom, niti zato što su objektivni uslovi navodno uvek povoljni, za razliku od subjektivnih; ili zato što prvo treba formirati organizaciju, utvrditi njen najbolji mogući oblik i način delovanja, itd.

Taj delirijum je san kapitala; san o revoluciji koja se nikada ne završava, jer nikada ne sazreva, koju uvek koči neki mistični faktor: nedostatak objektivnih uslova, neka još neformulisana teorija, itd.

Uzalud čekamo na revoluciju, jer je ona već počela. To nisu primetili samo oni koji još uvek čekaju na neki poseban znak, na „krizu“ koja će pokrenuti široki pobunjenički pokret, koji će opet biti drugi suštinski znak, na formiranje prave partije, itd. Previranje je počelo ranije, a maja 1968. ono je samo došlo do izražaja na svim nivoima života obuhvaćenog procesom kapitala. Bilo je i neočekivanih ispada koji se nisu razvili u krizu u klasičnom smislu, ali koji su takođe svedočili o borbi proletarijata protiv pripitomljavanja.

Sve veće odbijanje daljeg potčinjavanja kapitalu pomaže nam da se s pitanjem revolucije suočimo na pravi način. Nije reč o tome da se život promeni, jer je ceo život već promenjen tako što je porobljen, pripitomljen i falsifikovan, već o stvaranju novog, ljudskog života.

„De la Révolution“, *Invariance*, Séries 2 No. 2, april 1972.

About the Revolution, translated by David Brown, 1982, <http://www.geocities.com/~johngray/abtrev.htm> ili <http://www.marxists.org/archive/camatte/capcom/revolution.htm>

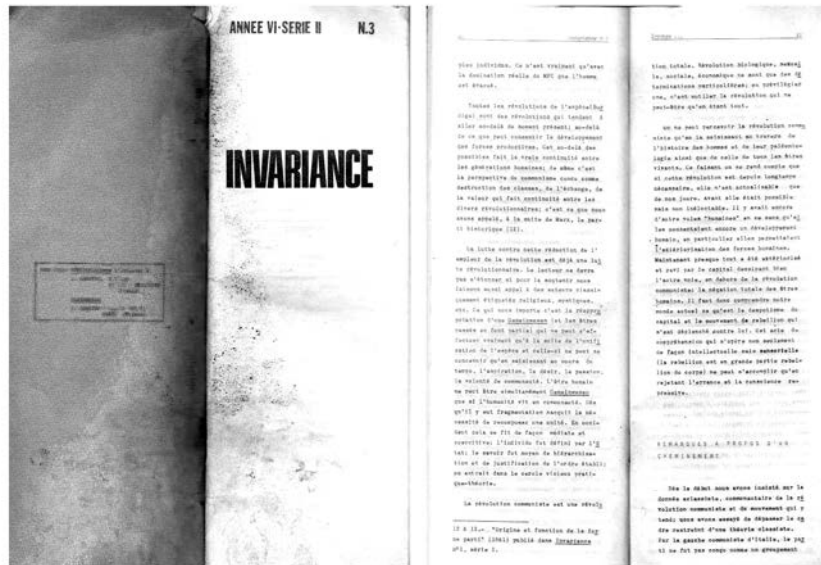
ŽAK KAMAT LUTANJE ČOVEČANSTVA

LUTANJE ČOVEČANSTVA (1973)

Uvod redakcije <i>Black & Red</i>	5	
1. Despotizam kapitala	7	
2. Razvoj proizvodnih snaga: pripitomljavanje ljudi		14
3. Represivna svest	20	
4. Komunizam	24	

OPADANJE KAPITALISTIČKOG OBLIKA PROIZVODNJE ILI

OPADANJE ČOVEČANSTVA? (1973)	34
O REVOLUCIJI (1972)	46

Neposredne društvene razlike koje je stvorio kapital sigurno su podstakle svest američkih (Crni panteri, jipiji, itd.), nemačkih i francuskih revolucionara koja je došla do izražaja maja 1968. Suprotnost između radničke i srednje klase, zasnovana na razlici između produktivnog i neproduktivnog rada, proizvodnje i cirkulacije, i proizvodnje i potrošnje, Marks je uzeo za osnov svoje vizije socijalističke revolucije i diktature proletarijata. Jedan element je otvarao perspektivu pred kojom su istovremeno stajali i kapitalizam i diktatura proletarijata: generalizacija stanja proizvodnog radnika. Ta perspektiva je sada ostvarena u korist kapitala, a revolucionarni potencijal iz 1848. konačno je istrošen. Proizvodnja u korist kapitala danas je životna činjenica cele populacije. Ali, u svakoj posebnoj situaciji, procesu kapitala odgovara neka „klasna“ vizija, koja suprotstavlja plave i bele kragne, manuelno i intelektualno, crne i bele radnike, radnike i sitnu buržoaziju, na isti način na koji u sukob dolaze različite gangsterske bande kapitala.⁴⁶

Na pokret u Francuskoj i Nemačkoj gledalo se kao na pokret srednje klase, kao na puki detonator pobune koja može biti samo pobuna radničke klase, a ne kao na pokret univerzalne klase. Ta svest nije uviđala identičnost položaja svake od ovih grupa unutar kapitala i u odnosu na njegove zahteve. Ipak, pokret iz 1968. je bio dokaz nestanka srednje klase (one o kojoj je govorio Marks) i početak opšte, ljudske borbe protiv kapitala.

Radnička klasa, kao kategorija kapitala, sve više će odbacivati stare partije ne zamenjujući ih novim organizacijama; ona će proći kroz preobražaj u kojem će poprimiti i ostala obeležja univerzalne klase.

Samo oni koje muči nostalgija za prošlošću i dalje će govoriti da je maj 1968. bio samo proba; oni ne shvataju da je revolucija proces kojem su potrebne godine da bi se ostvario. Od maja 1968. došlo je do uspostavljanja procesa proizvodnje revolucionara. Oni shvataju potrebu za revolucijom, da parazitske predstave kojima kapital napada mozgo-

⁴⁶ Rukovodstvo Komunističke partije Francuske je najzainteresovanije da klasični proletarijat zadrži u njegovom društvenom getu. Ono se prema njemu ophodi kao prema privatnom vlasništvu, stalno hvaleći njegove „karakteristike“ i „vrline“. Sveli su ga na zabran koji ljubomorno čuvaju. Treba samo gledati kako počinju da laju kada drugi reketaši zađu na njihovu teritoriju.

nad društvom; tek danas smo svedoci izuzetno kritičnog prelaza sa formalne na stvarnu dominaciju kapitala, najviše zahvaljujući odlučujućoj pomoći svetske kapitalističke zajednice, pre svega američkog kapitala. Azija će se možda smiriti ako staru osnovu i zajednice zameni zajednica kapitala, imajući u vidu slabost svetskog revolucionarnog pokreta, što isključuje mogućnost neposrednog kretanja ka komunizmu.

Po definiciji, cela ljudska istorija jeste istorija gubitka zajednice, koja je u manjoj ili većoj meri bila integrisana u prirodu (odatle idolatrija prirode), pred napredovanjem razmenske vrednosti; *to je bila borba protiv novca*, glavnog oblika te vrednosti; to znači da je kapital prinudna zajednica, što zahteva da ga ljudi unište, ako još uvek žele da ostvare istinski ljudsku zajednicu, sklad između univerzalnog i društvenog bića, kao individualnog pola te celine.

To je komunizam, teorija proletarijata u njegovom klasičnom obliku, kao i u smislu univerzalne klase,⁴⁵ koji je sam po sebi negacija klasičnih okvira i mita o postojanom karakteru klase.

Iz tog ugla možemo lakše da sagledamo nedostatke Marksove teorije, ali i elemente koji nam omogućavaju da bolje shvatimo sadašnju fazu stvarne dominacije kapitala, odbacivanje svih drugih pretpostavki i njihovu zamenu propozicijama samog kapitala, koji u sprovođenju svoje apsolutne dominacije svuda generiše delinkvenciju i ludilo.

Rad na ovoj sintezi je značajan, ali će ostati nedovoljan ako istovremeno ne pokušamo da vidimo kako se ta sinteza već odvija u različitim elementima, iako ponekad još uvek u grupnom obliku.

Maj 1968. je bio revolucija. Od tada, ona se odvija unutar same klase, koja je još uvek klasa kapitala (kasta „robova“ kapitala), kroz borbu koja će radikalizovati klasu i uspostaviti je kao partiju-zajednicu, prvi oblik njene samonegacije. Taj kontradiktorni proces je proces suštinskog odbacivanja prošlosti; ova klasa neće moći da predstavlja sebe sve dok ne odbaci stara određenja i predstave. Očigledno, to se često dešava na komičan način, tako što odbačena prošlost biva očuvana kroz parodiju spasenja, kao u slučaju nemačke ili ruske levice.

⁴⁵ Univerzalnu klasu može da formira i kapital: to je njegov način za negaciju klase; ali on isto tako može da, od trenutka jonizacije, migrira ka komunističkom polu društva.

Uvod redakcije *Black & Red*

(Fred Perlman)

Ovi eseji su prvi put objavljeni u časopisu *Invariance* (Année 6, Série II No. 3, 1973) pod naslovima *Errance de l'humanité, Conscience répressive, Communisme* i *Declin du mode de production capitaliste ou declin de l'humanité?* Autor je Žak Kamat (Jacques Camatte), koji je saradivao sa Amadeom Bordigom¹ i grupom marksističkih teoretičara poznatom kao „italijanska komunistička levica“.

Nakon pobune maja 1968. godine, Kamat je zajedno s prijateljima iz redakcije *Invariance* započeo kritičko preispitivanje aktivnosti italijanske komunističke levice, uključujući i kritičku analizu dela Bordige i Marksa.

Naziv časopisa je prvobitno trebalo da aludira na „postojanost teorije proletarijata“, začete još u vreme Lige komunista i Prve internacionale. Do 1973, kada je časopis prestao da izlazi, kritičari su za ovu grupu govorili da „ništa ne varira više od *Invariance*“. Kroz svoju analizu ova grupa je došla do zaključka da je ono „postojano težnja ka ponovnom otkriću izgubljene ljudske zajednice i da se ona neće ostvariti oživljavanjem prošlosti, već samo kroz novo stvaranje“. Njihova teorijska razmatranja dovela su ih do potpunog odbacivanja teorije revolucionarnih

¹ Amadeo Bordiga (1890–1970): Komunistički teoretičar i aktivista. Prvi vođa Komunističke Partije Italije i njen prvi značajni disident. Isključen iz partije još 1930, dve godine nakon njenog prelaska na kurs „boljševizacije“. Razvio doslednu kritiku staljinizma i birokratskog socijalizma. Tvrdio je, nasuprot dogmi, da uslovi za revoluciju postoje još od 1848. i da to nema nikakve veze s daljim razvojem proizvodnih snaga. Njegov učenik, a kasnije kritičar, Žak Kamat, nadovezao se s tvrdnjom da su uslovi za obračun s kapitalizmom postojali od kada i kapitalizam. Uz sav kritički odnos prema lenjinizmu, Bordiga je zadržao neke lenjinističke stavove, pre svega stav o vodećoj ulozi partije, što je, uz iskustva iz 1968, bio jedan od glavnih razloga za Kamatovo udaljevanje od njegovih pozicija. (Nap. prev.)

organizacija i partija, teorije revolucionarne svesti i teorije progresivnog razvoja proizvodnih snaga.

„Pokret iz maja 1968. u Francuskoj bio je dokaz da je ono što nam treba novi oblik življenja, novi život.“ (iz poslednjeg broja prve serije *Invariance*, No. 3, 1973.)

Oba eseja je s francuskog preveo Fredi Perlman, uz pomoć Žaka Kamata.²

Black & Red, Detroit, 1975.

stvore pokret sopstvenog oslobođenja, ne sledeći stare obrasce; njihova partija može da bude samo partija-čovečanstvo, koja neće moći da funkcioniše na principima centralizma već samo na suprotnim, federalističkim principima. Vrlo je moguće da će pokret univerzalne klase stvoriti organizme kompatibilne s komunističkim potencijalom koji već postoji u društvu, to jest, da će stvoriti zajednice s potpuno drugačijom praksom u poređenju sa sadašnjim društvom. Nemoguće je sagledati sve detalje, ali već smo zaključili da je jedina mogućnost borba protiv zajednice kapitala (težnja ka povezivanju fragmentiranih aktivnosti, drugačijim oblicima proizvodnje i poljoprivrede, drugačijim muško-ženskim odnosima, itd). Pored toga, sama revolucionarna eksplozija dodeliće proizvodnji nove, manje ili više razvijene oblike.

Trijumfalno napredovanje razmenske vrednosti stvorilo je mnoge dodatne teškoće u oblastima izvan Zapada. Marks je smatrao da kapitalistički oblik proizvodnje ne može da se razvije u Rusiji. Mislio je da će *opština* i njen partikularizam pružiti osnov za razvoj komunizma nakon pobeđe revolucije na Zapadu. Uglavnom, smatrao je da kapitalistički oblik proizvodnje neće tako lako pobediti u slovenskim zemljama, uveren u izuzetnu vitalnost tradicionalne opštine. Stolipinove reforme i razvoj kapitalističkog oblika proizvodnje odvele su Lenjina i boljševike u veliku grešku. Oni su bili svesni vitalnosti i potencijala opštine da odoli ovom razvoju. Opština nije značajno učestvovala u statistikama, ali još uvek nije bila potisnuta iz prakse ljudi, donekle prilagođena novim uslovima. To je vodilo ka pogrešnom odnosu prema seljacima kojima su boljševici pokušali da na svaki način nametnu kapitalistički oblik proizvodnje (ovde se otvara pitanje anarhističkog ustanka u Ukrajini i ambicije boljševika da ubrzaju istorijski proces).

Carski despotizam je bio zamenjen despotizmom kapitala, koji je mogao biti ostvaren samo po cenu zastrašujućeg terora nad radnicima i seljacima. Represija je postajala sve veća, jer se težnja ka komunizmu smatrala za nešto nesporno.

Kretanje razmenske vrednosti u Aziji je nekoliko puta pokušalo da stekne autonomiju. Neke klase i pojedinci pokušali su da uspostave kapitalistički oblik proizvodnje, ali to se dogodilo tek uz pomoć spoljne intervencije. Ipak, kapital je dugo imao samo formalnu dominaciju

² Ovaj uvod *Black & Red* odnosi se na četiri eseja pod zajedničkim naslovom *Lutanje čovečanstva* i esej *Opadanje kapitalističkog oblika proizvodnje ili opadanje čovečanstva?*, koji su kasnije, kao celina, objavljeni i u zbirci Kamatovih eseja *This World We Must Leave and Other Essays* (Autonomeia, 1995). (Nap. prev.)

Na još dubljem nivou, s obzirom na dobro analiziranu stvarnu dominaciju kapitala, moramo da suštinski promislamo Marksovu teoriju i otkrijemo sva ona važna mesta koja su bila zapostavljena, zaboravljena ili jednostavno napuštena jer nisu bila dobro shvaćena. Nije reč o hermeneutici, već o stalnom naporu da konkretno i izričito objasnimo šta podrazumevamo pod komunizmom kao teorijom u kojoj Marksovo delo zauzima značajno mesto.

Ta teorija objašnjava nastanak čovečanstva u okviru prvobitnih komunističkih zajednica, njihovo nestajanje pred prodorom razmenske vrednosti i način na koji je taj oblik vrednosti stekao autonomiju, što je bilo moguće tek na određenom stupnju razvoja proizvodnih snaga. Taj proces je uništio stare zajednice i istovremeno podstakao pojavu individua i klasa. Njegov trijumf nije bio sudbina: on je mnogo puta dolazio u pitanje, a u mnogim slučajevima drevne zajednice su uspele da sačuvaju dominantnu ulogu. Ipak, ovaj proces je trijumfovao na Zapadu, uporedo s drevnim oblikom proizvodnje, ali tako što je bio apsorbovan u feudalni oblik proizvodnje. Samo na marginama feudalnog društva razmenska vrednost je mogla da očuva vitalnost i utre put kapitalističkom obliku proizvodnje, koji je kontrolu nad procesom proizvodnje mogao da uspostavi samo razdvajanjem ljudi od sredstava za proizvodnju. To *odvajanje* Marks je nazvao prvim konceptom kapitala. Kapital je tako postigao ono što novac nikada nije mogao, da se nametne kao jedina materijalna zajednica lišavanjem ljudi njihove materijalnosti, primajući ljudski oblik, postvarujući i kapitalizujući ljudska bića. Taj proces je završen nastankom fiktivnog kapitala, što je za posledicu imalo fiktivnu zajednicu u kojoj je čovek potpuno blokiran mehanizmom kapitala, tog opipljivo-neopipljivog bića. Čovek je potpuno ispražnjen, lišen kreativnosti i čak odbačen od starog procesa proizvodnje. On sve više postaje marginalan, nešto što *zagađuje* kapital. Kapital je postao autonoman i prevazilazi sva ograničenja, ali on to i dalje ne može da postigne bez ljudi, bez nužnog zagađenja. Ljudi su još uvek granica kapitala.

Sve veće tlačenje, koje je direktna ili indirektna posledica uništavanja prirode, vodiće proletarijat kao univerzalnu klasu u pobunu protiv kapitala. U tom pokretu, oni više neće moći da se oslanjaju na prošlost ili na preostale ljudske potencijale, jer je sve uništeno. Oni će morati da

Lutanje čovečanstva

1. DESPOTIZAM KAPITALA

Kada kapital ostvari stvarnu dominaciju nad društvom on postaje materijalna zajednica, prevazilazeći vrednost i zakon vrednosti, koji i dalje opstaju, ali samo kao nešto „prevaziđeno“. Kapital u tome uspeva na dva načina: 1) obim rada potrebnog za proizvodnju kapitala naglo se smanjuje (devalorizacija) i 2) odnosi razmene ubrzano nestaju, prvo iz najamnog rada, zatim iz svih drugih ekonomskih transakcija. Kapital koji je prvobitno zavisio od najamnog odnosa, postaje despot. Gde god se ostvaruje neka vrednost ona se pripisuje kapitalu.

Kapital je proces. Taj kvalitet je stekao s razvojem fiktivnog kapitala, u fazi kada je opozicija između valorizacije i devalorizacije još imala značenje, kada kapital još nije bio sasvim prevazišao zakon vrednosti.

Kapital kao proces je kapital u stalnom kretanju. On kapitalizuje sve, asimiluje sve i od svega pravi svoju supstancu. Postavši autonoman, on je samo „postvarenje“ u kretanju. Kapital je postao neopipljiv. Svoje biće – taj masivni metabolizam koji apsorbuje sve drevne mehanizme razmene ili ih svodi na razmenu biološkog tipa – on revitalizuje tako što obezvređuje ljudska bića u svim njihovim aktivnostima, ma koliko fragmentarnim (to je razlog zašto kapital primorava ljude da se upuštaju u najrazličitije aktivnosti). Eksploatisano je celo čovečanstvo. *Više nego ikada, izraz „eksploatacija čoveka od strane čoveka“ otkriva se kao potpuno deplasiran.*

U svom usavršenom izdanju kapital postaje predstava. U to stanje dospeva zahvaljujući svojoj antropomorfizaciji, odnosno, kapitalizaciji ljudskih bića³ i zahvaljujući prevazilaženju starog opšteg ekvivalenta, zlata. Kapitalu je potrebna idealna predstava, jer predstava ispunjena

³ Ovo ne isključuje suprotnu dinamiku: kapital primorava ljudska bića da budu ljudska. (Sve ostale napomene: Žak Kamat, osim gde je navedeno drugačije.)

bilo kakvom supstancom blokira njegov proces. Iako nije potpuno izgubilo vrednost kao moneta, zlato više ne može da igra ulogu standarda. Novi standard postaje *kapitalizovana ljudska aktivnost*, sve dok i taj oblik zavisnosti od vrednosti i njenog zakona ne počne da iščezava. *Ta dinamika podrazumeva integraciju ljudskih bića u proces kapitala i integraciju kapitala u duh ljudskih bića.*

Kapital postaje predstava tokom sledećeg istorijskog procesa: razmena vrednosti postaje anonimna, ljudska bića postaju vlasništvo, ljudska aktivnost se svodi na rad, a rad na apstraktni rad. To važi sve dok se kapital razvija na osnovu zakona vrednosti. Kapital postaje autonoman tek kada počne da pripitomljuje ljudska bića. Nakon analize, razgradnje i fragmentacije ljudskog bića, kapital ga rekonstruiše kao funkciju, integralni deo svog procesa. To silovanje tela od strane duha omogućava preobražaj duha u kompjuter koji može da se programira po zakonima kapitala. Upravo zbog svog mentalnog kapaciteta ljudska bića nisu sasvim porobljena, već pretvorena u dobrovoljne robove kapitala. Najveći paradoks je u tome što upravo kapital ponovo afirmiše subjektivitet, koji je u vreme uspona razmenske vrednosti bio potisnut. Kapital eksploatiše celokupnu ljudsku aktivnost. Marksovu tvrdnju da „rad, dodajući novu vrednost staroj, istovremeno održava i ovekovečuje kapital“⁴ možemo da korigujemo utoliko što ćemo reći: celokupna ljudska aktivnost „ovekovečuje“ kapital.

Kapital kao predstava nadilazi staru kontradikciju između monopola i konkurencije. Između različitih čestica kapitala vlada konkurencija, a svaka teži da postane totalitet. Proizvodnja i cirkulacija su ujedinjeni; drevna opozicija između *upotrebne* i *razmenske* vrednosti gubi smisao postojanja. Pored toga, potrošnja postaje delotvorna upotreba ne samo materijalnih proizvoda već, najvećim delom, *predstava* koja sve više

⁴ Karl Marx, *Kapital*, tom I, VII: *Proces akumulacije kapitala*, 22. glava: *Pretvaranje viška vrednosti u kapital*: „Živi rad ima taj dar od prirode da stvarajući novu vrednost održava staru. Stoga rad održava i ovekovečava uvek u novom obliku sve veće kapital-vrednosti što više rastu efikasnost, obim i vrednost njegovih sredstava za proizvodnju, dakle što više napreduje akumulacija koja prati razvitak njegove proizvodne snage.“ (Preveli Moša Pijade i Rodoljub Čolaković, str. 535, izdanja Prosveta, Beograd, 1978.)

To ne znači da treba da počnemo sa stvaranjem novog radničkog pokreta na ruševinama starog. To ne znači ni da nam trebaju novi manifest, novi program, itd., niti povratak Marksu kroz ponavljanje njegovih stavova ili da ga smatramo revolucionarnijim nego što je bio. Povratak nečemu je često beg pred nečim drugim, od aktuelne stvarnosti. U stvari, potrebno nam je razmatranje neuspehli aspekata Maksovog dela – neuspehli upravo zato što su se ostvarili.

Marksovo delo zaokružuje tri velika perioda čovečanstva između kojih postoji postepen diskontinuitet: prelaz sa feudalnog na kapitalistički oblik proizvodnje, razvoj ovog oblika proizvodnje i pojava komunizma. To delo se bavi i drugim momentima istorija ljudske vrste (prekapitalističkim formacijama), ali ono što je Marks opširno analizirao je period formalne dominacije kapitala. U *Manifestu, Građanskom ratu u Francuskoj*, četiri toma *Kapitala* i *Kritici Gotskog programa* izložen je Marksov revolucionarni reformizam, koji je razmatrao mogućnosti društva tog vremena. To ga nije sprečilo da izloži detaljan opis potpuno razvijenog komunizma (napomene o knjizi Džona Mila i delovi iz *Grundrisse*) i da opiše suštinske elemente prelaza na formalnu dominaciju kapitala, što je bila glavna karakteristika te epohe. Ali, nije uspeo da na osnovu svega toga napravi sintezu (nije slučajno što je *Kapital* ostao nedovršen). S druge strane, imao je dobre razloge da se ne upušta u opis trenutka nastajanja komunizma nakon što kapitalistički oblik proizvodnje ostvari punu dominaciju (ovim se nije bavio tako detaljno kao formalnom dominacijom kapitala).

Mnogi ipak tvrde da to ne znači da Marks nije dao sve potrebne smernice, jer čak i tokom stvarne dominacije kapitala postoje klase, pa tako i partije, što znači da revolucionarna klasa i sama treba da se organizuje kao partija, itd.

Ne sporimo da u ovoj dinamici ima postojanih elemenata, ali:

1. Treba ustanoviti domen postojanog, u smislu određivanja prostorno-vremenskih ograničenja, tako da postojana klasa ne zauzima tako veliki prostor kao postojana populacija ili proizvodnja („postojano“ se u uvodu iz 1857. zove „verständige Abstraktion“).

2. Razvoj, postajanje, počinje od posebnog, a ne od opšteg. Prema tome, treba istraživati nove određujuće elemente.

obuhvatnim zahtevima; morali su da priznaju da revolucija nije samo političko pitanje već da ona znači totalnu promenu oblika proizvodnje i načina života, a da je osvajanje vlasti samo trenutak revolucije i da podređivanje svega tom trenutku onemogućava uvid u sve dimenzije ljudske pobune, u sve dimenzije revolucije.

Posle majskog šoka, kojem su prethodila previranja u dve istorijski različite oblasti, u Kini i na Zapadu, sledile su velike borbe u Italiji krajem šezdesetih, prvi divlji štrajkovi u Nemačkoj, štrajkovi u Kiruni, pobuna u Poljskoj krajem 1970, velika pobuna na Cejlonu 1971, itd. U tim pobunama proletarijat je obuhvatao i grupe koje su bile otpad starog radničkog pokreta (grupe koje su brojale od nekoliko stotina, do nekoliko stotina hiljada radnika, poput Komunističke Partije Francuske). Te grupe su *organizovale prošlost*, jer su jedino tako mogle da obuzdaju stvarnu borbu, što neke među njima, poput francuskih komunista i socijalista, nije sprečilo da svoje programe prilagode revolucionarnoj plimi čiji su dolazak predosećali.

Da li su se, u želji da probude proletarijat iz letargije, te grupe upuštale u demonstracije i pobune samo kao zarobljenici iluzija ili su stupale u borbu zato da bi revolucija kasnije imala slavniiji pogreb? Sve što su postigli je da pokopaju tu prošlost, da likvidiraju i poslednju iluziju jednog nestalog sveta.

Proletarijat je 1945. godine doživeo težak poraz, koji ne može da bude prevaziđen kroz akcije koje ostaju na tragu starih zadataka proletarijata, koje nemaju veze sa sadašnjom situacijom. Poraz iz 1945. je bio znak nemogućnosti da proletarijat pobedi i zameni kapital u slovenskim i drugim zemljama, kao i da spreči uspostavljanje dominacije kapitala na društvenom nivou, pre svega u zemljama Zapada, a zatim i na globalnom planu (gde se nametnuo kao apsolutno superiorni oblik). Već smo rekli da kapital sve ovo može da postigne kroz uspostavljanje dominacije nad neposrednim bićem proletera – nad proizvodnim radom.

Odatle potreba za totalnim raskidom s celokupnom teorijom i praksom radničkog pokreta pre 1945. Imajući u vidu da je ono što se dešavalo između 1923. i 1945. bilo samo repriza događaja iz perioda 1917–1923, ovaj predlog možemo da korigujemo tako što ćemo reći da je potreban prekid sa teorijom i praksom radničkog pokreta do 1923. godine.

oblikuje *ljudska bića kao bića kapitala* i revitalizuje kapital kao opštu predstavu. Cena više nema ulogu koju je imala u vreme formalne dominacije kapitala, kada je predstavljala vrednost; cene postaju samo indikatori ili znaci predstava kapitala. *Više ništa ne može da bude besplatno*. Kapital bi mogao da dodeli određenu količinu svojih proizvoda svakoj isprogramiranoj individui (i bez posredovanja novca); ta količina bi mogla da zahteva određenu aktivnost koja se nameće individui. Takav despotizam bi mogao da bude još moćniji od sadašnjeg. Ljudi bi mogli da požele da ponovo imaju novac koji bi im „omogućio“ slobodan pristup najrazličitijim robama.

Tokom svog razvoja kapital je uvek težio negaciji klasa. U tome je konačno uspeo putem univerzalizacije najamnog rada i formiranjem, kao elementa prelazne faze, onoga što se naziva univerzalnom klasom: pukim zbirom proletarizovanih mušakaraca i žena, *robova kapitala*. Kapital je ostvario potpunu dominaciju mistifikujući zahteve klasičnog proletarijata i uspostavljajući kontrolu nad proleterom kao proizvodnim radnikom. Ali, nakon što je ostvario dominaciju posredstvom rada, kapital je doveo i do nestanka klasa, jer je kapitalista, kao osoba, u tom procesu eliminisan.⁵ Država postaje društvo kada najamni odnos biva preobražen u odnos prisile, u etastički odnos. U isto vreme, *država postaje preduzeće ili posrednik između različitih bandi kapitala*.

Buržoasko društvo je uništeno; ono što sada imamo je *despotizam kapitala*. Klasni sukobi su zamenjeni ratovima između gangsterskih organizacija koje su samo varijeteti bića kapitala. Vladavina predstave ima za posledicu da sve organizacije koje se suprotstavljaju kapitalu bivaju asimilovane; fagociti kapitala ih potpuno proždiru.

To je stvarni kraj demokratije. Više ne može da se govori o klasi koja predstavlja buduće čovečanstvo, pa tako ni o nekoj partiji ili grupi koja bi imala taj kvalitet; više niko ne može da igra ulogu predstavnika vlasti.

Reklamna industrija ubedljivo izražava činjenicu da je kapital predstava, da preživljava zahvaljujući tome što je postao predstava u duhu svakog ljudskog bića (spoljašnje koje postaje integralni deo

⁵ Ovdje uočavamo izvesno naginjanje „azijatskom obliku proizvodnje“, u kojem klase nikada ne mogu da postanu autonomne; u kapitalističkom obliku proizvodnje klase bivaju apsorbovane.

unutrašnjeg). Reklama je diskurs kapitala.⁶ sve je moguće, sve norme su nestale. Reklama organizuje subverziju sadašnjice u ime *prividno* drugačije budućnosti.

„Danas se suočavamo s problemom kako da prosečnom Amerikanu omogućimo da se oseća moralno čistim dok flertuje, troši, kupuje druga ili treća kola. Jedan od osnovnih zadataka u razvijanju te perspektive je da se ljudima ponudi odobrenje i opravdanje za uživanje u takvom ponašanju, da im se pokaže da životna zadovoljstva nisu nemoralna, već moralna. To dopuštenje dato potrošaču da slobodno uživa u životu, taj dokaz da ima pravo da se okruži proizvodima koji obogaćuju njegovu egzistenciju i koji mu pružaju zadovoljstvo, treba da bude jedna od glavnih tema reklamne industrije i svakog projekta koji za cilj ima povećanje prodaje.“⁷

Dezintegracija svesti koja se manifestuje u pojavama kao što su pokreti za oslobođenje žena i homoseksualaca ili antipsihijatrija (nastali nakon Frojda, Rajha i na temeljima feminističkog pokreta s početka ovog veka) nije znak istovremene pojave revolucionarne svesti, već samo znak kraja buržoaskog društva zasnovanog na vrednosti, na strogim standardima koji su određivali sve nivoe ljudske egzistencije. Dezintegracija je počela u trenutku kada se opšti ekvivalent sukobio s cirkulacijom. Nekadašnji opšti ekvivalent, koji je svemu davao usmerenje, sada je izgubljen. Država mora silom da primorava podanike na poštovanje normalnosti definisane u skladu sa standardom na kojem počivaju sve društvene vrednosti. Zakon vrednosti je držao ljude u tamnici, primoravajući ih da se prilagođavaju stereotipovima, strogo definisanim *oblicima bića*. U Kantovom kategoričkom imperativu taj moralni standard je doživio vrhunac. Pošto je progutao opšti ekvivalent i postao sopstvena predstava, kapital je uklonio sve zabrane i stroge obrasce. Od te tačke ljudska bića su vezana za njegovo kretanje, gde je potpuno nevažno da li su ljudska bića normalna ili nenormalna, moralna ili nemoralna.

⁶ Videti kod D. Verres, *Le discours du capitalisme*, ed. L'Herne. Zanimljiv materijal može se naći i kod Bodrijara (Jean Baudrillard): *Le système des objets* i *Pour une critique de l'économie politique du signe*, ed. Gallimard.

⁷ Dichter, citirano u Bodrijar, *Le système des objets*, str. 218–219.

ruske revolucije treba napisati novi.“ (*Il Marxismo dei cacagli*, 1952) Bordiga je mislio da će razvoj kapitala na globalnom planu omasoviti proletarijat, a da će kriza izazvana eksplozivnim rastom ponovo koncentrisati proletarijat u starim metropolama, pre svega u Nemačkoj. Na tu zemlju se gledalo kao na centar buduće revolucije.

Brojne krize i kontraudari antikolonijalnih revolucija nisu ni na koji način vodili ka obnavljanju revolucionarne agitacije u Evropi i SAD. Početkom šezdesetih godina izgledalo je da je pasivnost proletarijata postala trajna. Teorija i praksa grupa poput nemačkog SDS (Socijalistički studenti Nemačke), sličnih grupa u SAD ili grupe *Zengakuren* u Japanu, imali su za cilj da probude revolucionarnu snagu proletarijata putem akcija za primer. Neki među njima (posebno neki elementi unutar SDS) shvatali su značaj poraza i smatrali da je radnički pokret unazađen za najmanje sto godina. Imali su snažnu intuiciju o novom početku, novoj epohi. To je razlog zašto su sve te grupe morale da sagore u pobunjeničkom talasu koji je kulminirao u Parizu i Meksiku 1968; u suprotnom, morali bi da ublažavaju i razvodnjavaju svoje stavove.

Raspad SDS do kojeg je došlo 1970. godine bio je predmet mnogih kritika, ali je zapravo bio samo dokaz vrednosti prethodne aktivnosti. Oni su morali da nestanu s pojavom novog revolucionarnog talasa. Slično je bilo i s francuskim maoistima koji su, paradoksalno, sa izuzetkom nekoliko manjih, izolovanih grupa, najbolje dokazali spontani karakter pokreta nastalih za vreme krize iz maja 1968. Katastrofalna praksa maoističkih organizacija je najbolji primer onoga od čega moramo da se udaljimo. Oni su ostali zaglibljeni u ideologiju kineske Kulturne revolucije koju su pokušali da primene u uslovima šoka iz 1968, ali i kasnije. Ali, svaki put bi se pokazalo da je ideološki sadržaj moćniji od ideološkog okvira, što je dovodilo do stalnih eksplozija. Želja da se po svaku cenu „približe masama“ vodila je ka stalnoj promeni platforme (tako da su se stalno seljakali od jedne društvene grupe do druge) i do podržavanja najrazličitijih zahteva, među kojima su bili i oni kojima su se prvobitno suprotstavljali ili ih ignorisali – borbe protiv sindikata kao organizacija preko kojih kapitalizam sprovodi svoje ciljeve, za oslobođenje žena, za seksualnu revoluciju, itd. Drugim rečima, njihova politička frazeologija se raspadala pri svakom sudaru s totalnim, sve-

O revoluciji

Mnoge grupe koje su se pojavile posle 1945. godine odbijale su da se suoče sa smrću starog radničkog pokreta. Da su to uradile, proglasile bi sopstvenu negaciju. To ih nije sprečilo da evociraju, tumače i teoretski razmatraju ovu činjenicu kao znak krize radničkog pokreta, što je najčešće značilo – krize revolucionarnog rukovodstva.

Uzroci smrti su veoma retko bili traženi unutar same klase, jer je na svaki način trebalo osporavati tvrdnju da je proletarijat integrisan i da više nema posebnu misiju (što je Trocki rekao još 1939. u delu *SSSR i rat*). Neki su ovu pojavu objašnjavali time da se kapitalizam promenio i postao državni ili birokratski kapitalizam, ali da je proletarijat ostao isti i da je zadržao svoju misiju; odatle plagijat *Komunističkog manifesta* grupe *Socialisme ou barbarie*. Nema govora o tome da u ime očuvanja klasičnih svetinja osuđujemo proizvodnju manifesta, čak ni kopiju onog iz 1848. već samo ukazujemo na vrlo ograničen karakter tog pristupa. Iz tog ugla treba gledati i na *Situacionističku internacionalu*, koja se pojavila nekoliko godina kasnije. Nasuprot njima, grupe poput *Potere Operaio* i *Lotta Continua* predlagale su neolenjinizam, itd.

Bilo je i onih koji su shvatili značaj poraza proletarijata iz 1945,⁴⁴ došli do zaključka o ispraznosti shvatanja o istorijskoj ulozi proletarijata i zatim krenuli da odbacuju Marksovu teoriju. Oni su tvrdili (što je od tada hiljadu puta ponovljeno na najrazličitije načine) da je proletarijat iščezao iz industrijski najrazvijenijih oblasti i da je sada na marginalnim grupama da obave stari proleterski zadatak ili da će seljaštvo iz oblasti još neporobljenih kapitalom oživeti revolucionarnu dinamiku.

Bordiga je takođe u potpunosti shvatio značaj poraza proletarijata i orgijastičkog razvoja kapitala posle 1945: „Mnogo puta smo rekli da je manifest izgovor za buržoaziju i da nakon II svetskog rata i reapsorpcije

Smrtno, ograničeno ljudsko biće, individualac buržoaskog društva, nestaje. Ljudi žude za oslobođenjem svog bića koje je u isto vreme društveno biće i čovečanstvo. Ali, kapital danas rekonstruiše čoveka, dajući mu oblik i sadržaj; zajedničko biće se pojavljuje samo u obliku kolektivnog radnika, a individualac u obliku potrošača kapitala. Pošto je kapital bezgraničan, on omogućava ljudskom biću pristup stanju koje je s one strane ograničenog: pristup neprestanom ostvarenju putem prisvajanja koje se nikada ne realizuje, stalno obnavljajući iluziju o neprekidnom procvatu.

Ljudsko biće u obliku kapitala više ne može da bilo koji događaj opazi kao ograničen već samo kao sekvencu jednog neprekidnog procesa. *Uživanje je dopušteno, ali ne i moguće*. Čovek postaje čulni i pasivni posmatrač, a kapital čulno i nadčulno biće. Ljudski život prestaje da bude proces i postaje linearan. Integrisan u proces kapitala, čovek više ne može da bude „svoj“. *Ova integracija ga ispražnjava, stvarajući vakuum koji mora neprestano da se ispunjava predstavama (kapitalom)*. Još opštije, kapital kao proces obezbeđuje svoju dominaciju tako što svaki drugi proces pretvara u linearan. On tako prekida prirodne procese, što vodi ka uništavanju prirode. Ali, ako ta destrukcija ugrozi i njegov proces, on pokušava da se prilagodi (na primer, kroz postupke i sredstva „protiv zagađenja“).

Neživot postaje autonoman – i trijumfuje. Smrt za života: Hegel ju je naslutio, Niče opisao, Rilke pevao o njoj, Frojd skoro institucionalizovao („instinkt smrti“), dadaisti izražavali u svojim urnebesnim lakrdijama, a fašisti uzdizali (poklič „živela smrt!“). Američke feministkinje su je individualizovale: „Muškarac voli smrt; ona ga seksualno uzbuđuje; pošto je već mrtav iznutra, on želi da umre.“⁸

Autonomija forme utiče na sve aspekte života pod vlašću kapitala. Znanje je vredno samo ako je formalizovano, ako je ispražnjeno od sadržaja. Apsolutno znanje je tautologija koja se ostvarila; to je mrtva forma koja dominira nad celokupnim znanjem. Nauka je njena sistematizacija, epistemologija njeno preobilje.

⁸ Valerie Solans, *The SCUM Manifesto (The Society for Cutting Up Men)*, New York: Olympia Press, 1970.

⁴⁴ E. G. Prudhommeaux, cf. *Invariance*, Séries II, no. 1, str. 33–4.

U eri svoje stvarne dominacije kapital se odmetnuo (kao što su to rekli neki kibernetičari); on je pobjegao.⁹ Ljudska bića nemaju više nikakvu kontrolu nad njim. (Ljudska bića u obliku proletera mogu, makar pasivno, da igraju ulogu barijere.) On više ne priznaje nikakva prirodna ograničenja. Neki proizvodni procesi su se tokom vremena sudarili s prirodnim ograničenjima: s naglim rastom ljudske populacije, uništavanjem prirode, zagađenjem. Ali, na teorijskom planu, te barijere ne mogu da se smatraju za nešto što kapital ne može da prevaziđe. U ovom trenutku, pred kapitalističkim oblikom proizvodnje nalaze se

kat mora da odbaci sve proizvode razvoja klasnog društva. To je vrhunac njegove borbe protiv pripitomljavanja, protiv opadanja ljudske vrste. To je suštinski momenat u procesu formiranja revolucionara, apsolutno nužnog uslova proizvodnje revolucije.

„Declin du mode de production capitaliste ou declin de l'humanité?“,
Invariance, Année 6, Série II No. 3, 1973.

⁹ Automatizaciju kapitala smo analizirali u tekstu *Le VIe chapitre inédit du Capital et l'œuvre économique de Marx* (1966), posebno u napomenama dodatim 1972. U jednom od narednih članaka ovu temu ćemo istražiti još temeljnije, u nastojanju da pokažemo da je Marks ovaj problem otvorio, ali ne i prepoznao u celini, kao i da analiziramo moderni kapitalistički oblik proizvodnje. To će nas odvesti ka definiciji rada i njegove uloge u razvoju čovečanstva. G. Brulé je već započeo ovu analizu u svom članku objavljenom u *Invariance* No. 2, Série II: *Le travail, le travail productive et les mythes de la classe ouvrière et de la classe moyenne/* Rad, produktivni rad i mitovi o radničkoj i srednjoj klasi. Uopšteno govoreći, koncept rada je reduktivan: on obuhvata samo jedan deo ljudske aktivnosti. Ali, zahtev za njegovim ukidanjem je zahtev za uništenjem te preostale aktivnosti, koja ostaje utopijska ambicija kapitala. Projekat komunizma pripada kontekstu ljudskog života; aktivnost je samo jedan oblik ispoljavanja tog života. Ljubav, meditacija, sanjarenje, igra i druge manifestacije ljudskog bića ostaju izvan sfere života ako upadnemo u zamku koncepta rada. Marks je definisao rad kao aktivnost koja menja prirodu materije iz bilo kog razloga, ali taj koncept prirode više ne važi. U periodu dominacije kapitala ljudsko biće više nije u kontaktu s prirodom – posebno tokom rada. Između prirode i pojedinca stoji kapital. Kapital je postao priroda. S druge strane, u svojim takozvanim „filozofskim“ radovima, Marks je jasno govorio o ljudskoj aktivnosti kao celini i naglasio da komunizam ne može da se svede samo na oslobođenje rada. Ovo stanovište nije sasvim nestalo iz kasnijih Marksovih radova, uspevši da se održi uporedo s konceptom „revolucionarnog reformizma“ izraženim u *Kapitalu*. Marksisti su kasnije pojednostavili ovaj problem: uzdizali su rad, prost i čist. U delima Trockog, da navedemo samo taj primer, nema ni traga od Marksove složene analize; tim radovima vlada jezik pripitomljavanja, jezik kapitala: „Celokupna istorija čovečanstva je istorija organizovanja i edukacije čovekovog društvenog bića za rad, s ciljem da se postigne što veća produktivnost“ (Trocki, *Terorizam i komunizam*).

– proletarijatu za koji se pokazalo da je u ovom kontekstu puki predmet kapitala, element ugrađen u njegovu strukturu.

Ali, i ovo je nedovoljno. Uništeno ljudsko biće je pojedinac koga je stvorilo klasno društvo. Tu se slažemo: ljudsko biće je mrtvo. Jedina šansa da se drugačije ljudsko biće pojavi je naša borba protiv pripitomljavanja, naše rađanje i pojavljivanje *kroz tu borbu*.

Humanizam i scijentizam su dva izraza pripitomljavanja ljudi. Svi oni koji gaje iluziju o dekadenciji kapitala evociraju drevne humanističke koncepte ili utiru put novim naučnim mitovima. Oni ostaju neosetljivi na revoluciju koja već prožima naš svet.

Sve do sada rasprava se vodila oko toga da li su ljudska bića ostala nepromenjena u različitim klasnim društvima i pod vlašću kapitala. To je razlog naglašavanja društvenog konteksta: čovek, suštinski dobar, bio je posmatran kao biće koje se u društvenom kontekstu menja na bolje ili na gore. Na ovome su posebno insistirali materijalistički filozofi XVIII veka, dok su marksisti naglašavali ulogu okruženja uslovljenog razvojem proizvodnih snaga. Promena nije osporavana, a posle Marksa je često ponavljano kako je istorija stalni preobražaj ljudske prirode. Ipak, prećutno ili izričito, smatralo se da postoji jedan nesvodivi element koji čini mogućim pobunu ljudi protiv kapitala. Kapitalizam je bio opisivao na manihejski način: s jedne strane pozitivni pol proletarijata, oslobađajuće klase; s druge strane negativni pol, kapital. Kapital je u isto vreme bio afirmisan kao nužan, jer na revolucionaran način menja život ljudskih bića, i opisivao kao apsolutno zlo u odnosu na oličenje dobra, proletarijat.

Fenomen s kojim se danas suočavamo ni u čemu nas ne navodi da ublažimo negativno vrednovanje kapitala, ali nas navodi da to videenje proširimo i na klasu koja mu je nekada bila suprotstavljena, noseći u sebi sve pozitivne elemente ljudskog razvoja, ali i sadašnjeg stanja čovečanstva. Reč je o zajednici i ljudskim bićima preoblikovanim po zahtevima kapitala, koji odražava ljudsku zajednicu poput ogledala. Teorija ogledala mogla je da se pojavi tek kada je ljudsko biće postalo tautologija, odraz kapitala. Pod despotizmom kapitala (a to je stvarnost sadašnjeg društva), nema jasne razlike između dobra i zla. Sve može da bude osuđeno. *Snage negacije mogu da se pojave samo izvan kapitala. Pošto je kapital apsorbovao sve stare kontradikcije, revolucionarni proje-*

tri moguća pravca ili opcije (uz mogućnost uništenja čovečanstva; ovu hipotezu ne treba ignorisati):

– potpuna autonomija kapitala: mehanicistička utopija u kojoj ljudska bića postaju prosta oruđa automatizovanog sistema, iako i dalje u ulozi izvršilaca;

– mutacija ljudskih bića, tačnije promena karakteristika vrste: proizvodnja savršeno programiranih bića, lišenih svih osobina vrste *Homo sapiens*. Ova opcija ne zahteva automatizovan sistem, zato što bi takva bića radila sve što je potrebno;

– generalizovano ludilo: umesto samih ljudi, i na osnovu njihovih sadašnjih ograničenja, kapital ostvaruje sve što bi ljudska bića mogla da požele (sve normalno ili abnormalno); ali, ljudi ne nalaze sebe, a zadovoljenje se neprestano pomera u budućnost. Ljudska bića su uključena u „beg“ kapitala i omogućavaju mu da se nastavi.¹⁰

Krajnji rezultat je uvek isti: razvoj ljudskog bića je zamrznut, u jednom slučaju pre nego u drugom. Navedene mogućnosti su apstraktno razdvojene; u stvarnosti one deluju istovremeno i na kontradiktoran način. Da bi njegovo kretanje bilo neprestano, kapital mora da apeluje na aktivnost ljudskih bića, da uzdiže njihovu kreativnost. Da bi osigurao svoju vladavinu, on mora da deluje munjevito. On probija sve vremenske i prostorne barijere koje su do skora sprečavale opadanje prirodnih resursa (od kojih mnogi ne mogu biti zamenjeni veštačkim sredstvima) i sumanut rast ljudske populacije (što za posledicu ima nestanak brojnih oblika života).

Postaje jasno da razvijanje zastave rada ili njegovog ukidanja ostaje na terenu kapitala, unutar okvira njegovog razvoja. Čak se i pokret za neograničenu slobodu želje pokazuje kompatibilnim s neograničenim kretanjem kapitala.

Kapitalistički oblik proizvodnje nije u fazi opadanja, niti može da opada. Istina, buržoasko društvo je dezintegrisano, ali to očigledno nije vodilo u komunizam. Zato slobodno možemo da kažemo da je komunizam nastojao da se afirmiše kao opozicija buržoaskom društvu, a ne kao opozicija kapitalu. „Beg“ kapitala nije bio primećen; u stvari, taj beg se

¹⁰ Ova mogućnost je opisana i prenaplašena u Alvin Toffler, *Future Shock* (1970).

dogodio tek u vreme uspona fašista, nacista, Narodnog fronta, „New Deal-a“, itd. – pokreta koji su označili prelaz iz formalne u stvarnu dominaciju kapitala. Smatralo se da će komunizam nastati podruštvljavanjem ljudske aktivnosti, što će nužno ukinuti privatno vlasništvo, dok se u stvarnosti kapital nametnuo kao jedina materijalna zajednica.

2. RAZVOJ PROIZVODNIH SNAGA: PRIPITOMLJAVANJE LJUDI

Kapitalistički oblik proizvodnje može da uđe u fazu opadanja samo sa izbijanjem revolucije protiv kapitala. Ali, do sada smo imali samo vekove opadanja ljudskih bića koje je kapital uspeo da pripitomi. To pripitomljavanje je razlog zašto proletarijat kao klasa ne može da oslobodi čovečanstvo. Razvoj proizvodnih snaga se nastavlja, ali to su snage kapitala.

„Kapitalistička proizvodnja razvija tehnike i kombinacije društvenih proizvodnih procesa tako što istovremeno koristi dva izvora sveg bogatstva: zemlju i radnika.“¹¹

Besmisleno je tvrditi da su proizvodne snage čovečanstva prestale da se razvijaju, da je kapitalistički oblik proizvodnje počeo da se raspada. Takve tvrdnje otkrivaju nesposobnost mnogih teoretičara da sagledaju beg kapitala, pa tako i da shvate komunizam i komunističku revoluciju. Paradoksalno, Marks je analizirao razgradnju buržoaskog društva i uslove za razvoj kapitalističkog oblika proizvodnje s ciljem da sagleda društvo čije bi proizvodne snage mogle da se razvijaju slobodno. *Ono što je Marks predstavio kao projekat komunizma, ostvario je kapital.*

Marks je razvio dijalektiku razvoja proizvodnih snaga.¹² Smatrao je da oslobođenje ljudi zahteva najpotpuniji razvoj tih snaga. Komunistič-

¹¹ Marks, *Kapital*, tom I.

¹² Ovo zahteva detaljno istraživanje koje treba da obuhvati i analizu rada. To istraživanje smo započeli u narednom članku (*Opadanje kapitalističkog načina proizvodnje ili opadanje čovečanstva?*); u njemu su izloženi naši prvi zaključci. Posebno smo hteli da analiziramo stanje ove dekadencije čovečanstva, kako se ona ispoljava, itd. S tim u vezi, ukazali smo i na direktnu spregu između kretanja vrednosti i dijalektike proizvodnih snaga. Kraj kretanja vrednosti i kapitala je kraj jednog oblika predstavljanja i njegove autonomije. Marksistička dijalektika biće potpuno prevaziđena.

prirode mogu da prođu bez posledica po sposobnost ljudskih bića da pruže otpor kapitalu i da ga zatim pobede?

Neko će možda pomisliti da Marksu pripisujemo stanovište koje je zapravo samo naše. Navedimo zato još jedan izuzetan odlomak:

„Ono što precizno razlikuje kapital od odnosa gospodar-sluga je činjenica da se radnik nalazi nasuprot kapitalu *kao potrošač i posednik razmenske vrednosti; kao posednik novca i kroz sam novac on postaje središte cirkulacije – jedno od bezbrojnih središta – u kojem se njegova specifičnost kao radnika gubi.*“⁴³

Jedan od modaliteta uništavanja revolucionarne moći proletarijata bilo je *usavršavanje njegove uloge potrošača*; na taj način kapital hvata proletarijat u svoju mrežu. *Proletarijat prestaje da bude klasa koja negira.* Nakon formiranja, radnička klasa se rastvara unutar društvenog tela. Marks je anticipirao pesnike „potrošačkog društva“, tako što je, kao i u nekim drugim slučajevima, objasnio jedan fenomen (iako možda samo u okvirima naziva koji mu je dodeljen) koji je primećen mnogo kasnije i to pogrešno.

Sva prethodna razmatranja ne vode ka prihvatanju fatalističkog koncepta (ovog puta negativnog), poput: šta god da radimo, nema izlaza; kasno je za bilo šta – ili ka nekom drugom obliku bezumnog defetizma koji generiše bolesnu rascepanost reformističkih pokušaja.

Pre svega, treba da naučimo lekciju. Kapital je izmakao svim ljudskim i prirodnim barijerama; ljudi su pripitomljeni: ovde je reč o njihovoj dekadenciji. Revolucionarno rešenje ne treba tražiti unutar dijalektike proizvodnih snaga u kojoj individua igra ulogu kontradikcije. Sadašnje naučne analize kapitala otvoreno ignorišu ljudska bića, koja po nekima nisu ništa drugo do bedni ostatak bez ikakvog značaja. To znači da je jezik nauke jezik kapitala, odnosno da je takva nauka moguća samo nakon uništenja ljudskih bića; to je jezik patologije ljudskih bića. Zato je sumanuto polagati nadu u oslobođenje u nauku. Ovo stanovište je utoliko sumanutije u slučajevima poput Altiserovog, jer ono ne može da raskine sa samim sobom, da likvidira svoju „arheologiju“, pošto ostaje verno proletarijatu

⁴³ Marks, *Grundrisse*, str. 420–421.

proleterski pokret)⁴² skrenuli smo pažnju na ovaj odlomak, naglašavajući da je ljudsko biće *moгуćnost*. Tako smo došli do zaključka da revolucija mora da bude ljudska. Ovo nikako ne znači da na ljudsko biće gledamo kao na nepromenljivo u svim njegovim svojstvima, što bi bio samo drugi oblik shvatanja o nepromenljivosti prirode. Ali, morali smo da naglasimo do koje su mere sva dosadašnja razmatranja nedovoljna, *jer je razvoj proizvodnih snaga koji je Marks smatrao mogućim samo u uslovima novog, superiornog načina proizvodnje, isti onaj razvoj koji kapital već sprovodi*. Marksovo najveće ograničenje jeste to što je komunizam shvatao pre svega kao novi oblik proizvodnje, u kojem će proizvodne snage doživeti procvat. Te snage su svakako važne, ali samo njihovo postojanje nije dovoljno da bi se komunizam definisao na adekvatan način.

Prema Marks, kapital rešava svoje kontradikcije tako što ih apsorbuje ili tako što mistifikuje stvarnost. On može da prividno prevaziđe svoju usku osnovu, ograničenja svoje prirode koja počiva u razmeni kapitala-novca i radne snage. Kapital nužno mora da dođe u sukob sa ovom pretpostavkom svog kretanja: zato je Marks govorio o opoziciji između privatnog prisvajanja i društvenog karaktera proizvodnje. Ali, „privatnog prisvajanja“ čega? Viška vrednosti, koji stvara proletarijat, pa tako i najamni rad kao odnos. Ali, ceo razvoj kapitala, čijem je razumevanju Marks dao tako dragocen doprinos, čini mistifikaciju delotvornom: kapital stiče nezavisnost u odnosu na ljudska bića, što mu omogućava da zaobiđe sukob sa svojim pretpostavkama. Moglo bi se reći da uprkos tome sukob i dalje postoji kao posledica jednog totalnog procesa: socijalizacije. To je tačno. Ali, društveni karakter proizvodnje i ljudske aktivnosti (opšti razvoj proizvodnih snaga i uništenje ograničenog karaktera ljudskih bića), predstavljaju samo *moгуću* osnovu komunizma; oni ne vode u komunizam automatski. Šta više, proces kapitala stalno nastoji da uništi komunizam ili da makar blokira njegovu pojavu i ostvarenje. *Da bi ta mogućnost postala stvarnost potrebna je ljudska intervencija*. Ali, sam Marks je pokazao da je kapitalistički oblik proizvodnje integrisao proletarijat. *Da li uništenje ljudskih bića i*

⁴² *Invariance*, Série II, No. 1.

ka revolucija – kraj kapitalističkog oblika proizvodnje – trebalo je da nastupi kada taj oblik proizvodnje više ne bude „dovoljno prostran“ za proizvodne snage. Ali, Marks je upao u klopku jedne dvosmislenosti. Mislio je da je ljudsko biće prepreka koju kapital ne može da prevaziđe, ali i da kapital može da ga skrši poput okova koji ometaju njegov dalji razvoj, čime je, u isto vreme, sugerisao da kapital može da prevaziđe ljudsku barijeru. Tako je došao do teze o samonegaciji kapitala. Ta samonegacija se ispoljava u obliku kriza, u kojima je Marks video znak pregrupisanja ili regeneracije kapitala (kroz uništavanje proizvoda koji blokiraju njegov proces, što je samo još jedan razlog zašto kapital mora da nestane) ili kao trenutak u kojem kapital zaista biva uništen.

Drugim rečima, iako je obezbedio sve elemente neophodne za razumevanje stvarne dominacije kapitala nad društvom, Marks nije razvio koncept; nije primetio beg kapitala. Po Marks, zlato je zadržalo ulogu barijere kapitalu, kontradikcija između valorizacije i devalorizacije je ostala na snazi, a izrabljivanje i otuđenje proletera je ostalo prepreka za dalji razvoj kapitala.

„U razvoju proizvodnih snaga nastupa faza kada proizvodne snage i sredstva trgovine dolaze u koliziju, što u postojećim uslovima izaziva samo štetu; produktivne snage postaju destruktivne (mehanizacija i novac)...“

(Pre nego što nastavimo sa ovim citatom, treba spomenuti one koji tvrde da kapital danas razvija samo destruktivne snage. Vidimo da je po Marks, kapital još 1847. bio destruktivan.)

„Iz tog sukoba nastaje klasa koja mora da nosi sav teret ovog društva ne uživajući u njegovim blagodatima i koja, budući izgnana iz društva, mora da bude u totalnom sukobu sa svim ostalim klasama. Tu klasu čini najveći deo stanovništva i u njoj se rađa svest o nužnosti istinske revolucije, komunistička svest, koja se, naravno, može javiti i u drugim klasama na osnovu sagledavanja položaja ove klase.“¹³

Proletarijat je bio velika nada Marksa i revolucionara njegove epohe. To je bila klasa čija će borba za slobodu osloboditi celo čovečanstvo. Marksovo delo je u isto vreme analiza kapitalističkog oblika proizvod-

¹³ Marks-Engels, *Nemačka ideologija*.

nje i uloge proletarijata u tom procesu. To je razlog zašto su teorija vrednosti i teorija proletarijata povezane, iako ne direktno:

„Prethodno izložena primena Rikardove teorije, da sav društveni proizvod pripada radnicima kao njihov proizvod, jer su oni jedini stvarni proizvođači, vodi direktno ka komunizmu. Ali, kao što je Marks pokazao u gore navedenim odlomcima, s formalnog ekonomskog stanovišta to je netačno, jer se radi samo o primeni etike na ekonomiju. Prema zakonima buržoaske ekonomije, najveći deo proizvoda ne pripada radnicima koji su ga proizveli. I ako mi sada kažemo: to je nepravedno, to ne može tako, to nema direktne veze sa ekonomijom, na taj način mi samo kažemo da je ta ekonomska činjenica u suprotnosti s našim moralnim osećanjem. Zato svoje komunističke zahteve Marks nikada nije zasnivao na tome, već na neminovnom kolapsu kapitalističkog oblika proizvodnje, koji se, sve jasnije, svakodnevno odvija pred našim očima...“¹⁴

Marks nije razvio filozofiju eksploatacije, često je napominjao Bordiga. Kako će kapitalistički oblik proizvodnje biti uništen i u čemu treba da se sastoji to „uništavanje“? (Vidimo da je Engels još 1884. dao argumente onima koji danas govore o opadanju kapitalizma.) To nigde nije jasno rečeno. Posle Marksa proletarijat je i dalje bio smatran za klasu neophodnu za to uništenje, za konačno ukidanje kapitalizma; podrazumevalo se da će proletarijat prosto biti prisiljen da to uradi.

Bernštajn je uočio taj aspekt Marksove teorije i stavio sebi u zadatak da dokaže da ne postoji kontradikcija koja neminovno vodi ka ukidanju kapitalizma.¹⁵ Ali, to ga je samo navelo da postane apologeta starog buržoaskog društva koje je kapital pretio da uništi, posebno posle 1913; od tada njegov rad ni u čemu nije doprineo boljem sagledavanju sadašnje situacije.

Marks je za sobom ostavio dovoljno materijala za prevazilaženje teorije vrednosti, ali i za nužno prevazilaženje teorije proletarijata. Te

¹⁴ Engels, predgovor za Marksovu *Bedu filozofije*.

¹⁵ Bernštajn, videti (engleska izdanja) *The Movement of Income in Modern Society i Crisis and Possibilities of Adaptation*, sve u *Presuppositions of Socialism and the Tasks of Social Democracy*, Rowohlt Verlag, str. 75ff.

da napusti ideološki diskurs, na osnovu čega je Altiser postavio pitanje tačnog utvrđivanja epistemološkog prekida.

Ali, ta dvosmislenost može da se prevaziđe. Ako je kapital prevazišao ovu barijeru, onda je uspeo da ostvari punu autonomiju. Zato je Marks zaključio da kapital mora da ukine samog sebe; to ukidanje sledi iz činjenice da kapital ne može da razvija proizvodne snage u korist ljudskih bića; opšti, svestrani razvoj može da omogući samo novi, superiorniji oblik proizvodnje. U tome leži kontradikcija: kapital izmiče kontroli ljudskih bića, ali ipak mora da nestane, jer ne može da omogući razvoj njihovih proizvodnih snaga. Ovo je i u kontradikciji s Marksovom analizom destrukcije ljudskih bića od strane kapitala. *Kako uništeno ljudsko biće može da se buni?* Ukoliko želimo da zaobiđemo ovu kontradikciju, na Marksa možemo da gledamo kao na proroka opadanja kapitala, ali onda nećemo shvatiti ni njegovo delo, niti sadašnju situaciju. Sam kraj Marksove digresije pojašnjava ovu kontradikciju.

„Ali i sam ovaj antitetički oblik proizvodnje iščezava tako što stvara uslove za sopstveno prevazilaženje. Posledice su sledeće: uslovni i potencijalni opšti razvoj proizvodnih snaga (bogatstva) kao osnove; samim tim, univerzalni karakter trgovine, pa tako i razvoj svetskog tržišta kao osnove za opšti razvoj individue i stvarni razvoj individualaca, uz stalno prevazilaženje ograničenja te osnove, koja se opažaju kao takva, a ne kao nedodirljive granice; ne neka idealna ili zamišljena univerzalnost pojedinca, već univerzalnost njegovih stvarnih i idealnih odnosa. Odatle mogućnost da pojedinac shvati istoriju kao svoj proces i prepozna prirodu (u isto vreme prisutnu i kroz primenu sopstvenih moći na prirodu) kao svoje pravo telo. Reč je o tome da proces razvoja bude postavljen i shvaćen kao pretpostavka. Za sve ovo, pre svega je nužno da puni razvoj proizvodnih snaga postane uslov proizvodnje, ali tako da se nijedan poseban uslov proizvodnje ne postavi kao prepreka razvoju proizvodnih snaga.“⁴¹

Da bi taj proces imao posledice po ljude, kapital mora da bude uništen, a proizvodne snage stavljene u službu ljudi. U članku *La KAPD et le mouvement proletarien* (Komunistička radnička partija Nemačke i

⁴¹ Marks, *Grundrisse*, str. 541–542.

znanja, itd. odvija se tako što radna jedinka stalno otuđuje sebe; u uslovima koje sama stvara svojim radom, njen rad joj se ukazuje kao tuđ, nametnut tuđim bogatstvom i sopstvenom bedom.³⁹

Da li je to otuđenje za kapital zaista prepreka? Moglo bi se pretpostaviti da mala potrošačka moć radnika može da vodi u krizu, možda i onu konačnu. To je jedna mogućnost, koja je u nekim periodima zaista dolazila do izražaja. Marks je uvek odbijao da svoju teoriju kriza zasnuje na ovoj tački, iako ga to nije sprečavalo da govori o maloj potrošačkoj moći radnika. Po njemu, kapital sam stvara barijeru tako što radnu jedinku gura u bedu. Treba da imamo u vidu da je Marks tada polemisao sa apologetama kapitala, u nastojanju da dokaže da kapitalistički oblik proizvodnje nije večan i da ne može da donese oslobođenje. A opet je u svojoj analizi ukazao na mogućnost da kapital u jednom trenutku može da izmakne ljudskoj kontroli. Vidimo da nisu proizvodne snage te koje stiču autonomiju već kapital, jer u određenom trenutku proizvodne snage postaju „barijera koju kapital teži da prevaziđe“. To znači sledeće: proizvodne snage više ne pripadaju ljudima, već kapitalu; one postoje za kapital.⁴⁰

Otuđenje radne jedinice ne može da bude barijera kapitalu, osim ako Marks nije mislio na barijeru u smislu neke slabosti. Takva slabost bi kapital učinila inferiornim u odnosu na druge oblike proizvodnje, što je teško dokazivo, imajući u vidu ogroman razvoj proizvodnih snaga koji on stalno pokreće. U celom Marksovom delu postoji dvosmislenost u pogledu toga na koje proizvodne snage on misli: da li su one za ljude ili za kapital? Na ovoj dvosmislenosti počivaju dva oprečna tumačenja Marksovog dela. Etičko tumačenje (posebno u slučaju Rubela) naglašava meru u kojoj je Marks osuđivao kapital zbog uništenja ljudskih bića, insistirajući na tome da kapitalistički oblik proizvodnje može da bude samo prelazni oblik. Tumačenje Altisera i njegove škole polazi od toga da Marks nije uspeo da iz svojih ekonomskih analiza u potpunosti odstrani ljudski faktor, što je dokaz nesposobnosti te teorije

³⁹ Ibid.

⁴⁰ To je ono što je Marks pokazao kroz analizu fiksnog kapitala u *Ranim radovima*, a zatim i u prvom tomu *Kapitala*, gde je analizirao transformaciju procesa rada u proces proizvodnje kapitala (videti *Un chapitre inédit du Capital*, Paris: Ed. 10/ 18, 1971).

dve teorije su povezane i dokazuju jedna drugu. U *Grundrisse*¹⁶ Marks slavi kapitalistički oblik proizvodnje kao revolucionaran. Ono što tu nije izričito rečeno jeste da je proletarijat revolucionaran samo u meri u kojoj u sebi nosi unutrašnje zakone kapitalizma. Proletarijat je prisutan u analizi; Marks zatim tvrdi da će beda nužno podstaći proletere na pobunu, koja će uništiti kapitalistički oblik proizvodnje i tako osloboditi sve ono što je u tom obliku proizvodnje progresivno, konkretno, težnju ka daljem razvoju proizvodnih snaga.

Proletarijat se u *Kapitalu* više ne tretira kao klasa koja će uništiti buržoasko društvo, kao negacija na delu. Klasa o kojoj je ovde reč je radnička klasa, manje-više integrisana u društvo i posvećena revolucionarnom reformizmu: borbi za veće nadnice, protiv teškog rada za žene i decu, za skraćivanje radnog dana.

Na kraju prvog toma Marks je objasnio dinamiku koja vodi ka „ekspropriaciji posednika“, ka uvećavanju bede¹⁷ što će prisiliti proletarijat da se pobuni protiv kapitala.¹⁸

U trećem tomu, kao i u *Kritici Gotskog programa*, Marks nije prikazao pravi diskontinuitet između kapitalizma i komunizma. Razvoj proizvodnih snaga se nastavlja. Diskontinuitet je samo u izokrenutim ciljevima proizvodnje (posle revolucije dolazi samo do privremenog prekida). Cilj više nije bogatstvo već ljudska bića. Ali, ako između kapitalizma i komunizma nema pravog prekida, onda ljudi moraju dobrovoljno da se promene: kako drugačije postaviti nove ciljeve? U ovoj tački Marksov revolucionarni reformizam dolazi do punog izražaja. Prelazna faza, diktatura proletarijata, jeste period reformi, od kojih su najvažnije skraćivanje radnog dana i uvođenje radnih priznanica. Iako na tome ne možemo da insistiramo, ovde primećujemo vezu između reformizma i diktature. (U *Grundrisse* prelaznu fazu čini kapi-

¹⁶ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* („Nacrt kritike političke ekonomije“ ili „Osnovi kritike političke ekonomije“, 1858, prvi put objavljeno tek 1939). (Nap. prev.)

¹⁷ Bordiga je često podsećao da ovde treba biti oprezan i ne svoditi tu dinamiku na čisto ekonomski koncept.

¹⁸ Marks, *Kapital*, tom I.

talistički oblik proizvodnje, što je od velikog značaj za način na koji danas definišemo komunizam.)

Izgledalo je da proletarijat treba da preusmeri razvoj proizvodnih snaga od pola vrednosti ka polu čovečanstva. Moglo se dogoditi da proletarijat bude integrisan u kapital, ali – sledi momenat koji su mnogi marksisti teško zloupotrebljavali – krize kapitala su te koje će uništiti materijalne rezerve proletarijata i navesti ga da se vrati svojoj revolucionarnoj ulozi. Pobuna protiv kapitala tako opet postaje moguća.

Zato se može reći da Marksovo delo *u velikoj meri predstavlja autentičnu svest kapitalističkog oblika proizvodnje*. Buržoazija i kapitalisti mogli su da uz pomoć svojih različitih teorija razviju samo lažnu svest. Štaviše, *kapitalistički oblik proizvodnje je ostvario Marksov proleterski projekat*. Time što su ostali na usko marksističkom terenu, proletarijat i njegovi teoretičari uskoro su se našli opkoljeni sledbenicima kapitala. Pošto je ostvario punu dominaciju, kapital je potvrdio vrednost Marksove teorije u njenoj redukovanoj formi (kao istorijskog materijalizma). Nemački proletarijat, koji je početkom ovog veka smatrao da će njegove akcije uništiti kapitalistički oblik proizvodnje, nije shvatio da su te akcije samo pokušaj da se preuzme uprava nad njim. Ta pogrešna svest je potpuno ovladala proletarijatom.

Istorijski materijalizam je glorifikacija lutanja čovečanstva, koje je trajalo više od jednog veka: glorifikacija razvoja proizvodnih snaga, kao osnovnog uslova oslobođenja. Ali, razvoj po definiciji pripada sferi neograničenog ili lažno ograničenog. Ko će odrediti pravu meru razvoja proizvodnih snaga i proceniti da li je veliki dan došao? Za Marksa, tu je bila reč o dvostrukom i kontradiktornom procesu: razvoju proizvodnih snaga i uvećavanju bede proletarijata; to mora da vodi ka revolucionarnom sukobu. Drugim rečima, bila je reč o suprotnosti između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanju plodova te proizvodnje.

Trenutak u kojem proizvodne snage dostižu nivo razvoja potreban za preobražaj oblika proizvodnje trebalo je da označi početak krize kapitalizma. Ta kriza je trebalo da razotkrije ograničenja ovog oblika proizvodnje, njegovu nesposobnost da podrži proizvodne snage, da učini vidljivim antagonizam između proizvodnih snaga i kapitalističkog oblika proizvodnje. Ali, kapital je *izmakao*; on je apsorbirao krizu i uspeo

Zato moramo da zauzmemo novi pristup u sagledavanju uloge koju je Marks dodelio proletarijatu u uslovima konstante pobune kapitalističkog oblika proizvodnje.

Ono što odmah pada u oči jeste da je kapitalistički oblik proizvodnje revolucionaran zato što uništava stare društvene odnose, a da je proletarijat definisan kao revolucionarna snaga samo u odnosu na kapital. Tu leži problem: kapital je revolucionaran zato što razvija proizvodne snage („kapital sam razvija proizvodnju bogatstva“); proletarijat ne može da bude revolucionaran ako nakon revolucije kapital nastavi da razvija proizvodne snage ili tom razvoju nastavi da određuje oblik. Kako utvrditi jasnu razliku između revolucionarnih uloga ova dva faktora? čime možemo da dokažemo opravdanost uništenja kapitalističkog oblika proizvodnje od strane proletarijata?

Sa usko ekonomskog stanovišta to je nemoguće. Marks nikada nije postavio ova pitanja jer je bio apsolutno siguran da će se proletarijat pobuniti protiv kapitala. Ali, mi moramo da ih otvorimo ako želimo da izađemo iz ćorsokaka u kojem smo se našli sledeći teoriju po kojoj proizvodni odnosi *nužno* dolaze u sukob s razvojem proizvodnih snaga (onih snaga za koje se pretpostavljalo da postoje za ljudska bića, jer da nije tako, ljudi ne bi imali razloga da se bune). Ako proizvodne snage ne postoje za ljudska bića već za kapital, i ako one dolaze u sukob sa proizvodnim odnosima, to onda znači da ti odnosi nisu dovoljni za kapitalistički oblik proizvodnje; samim tim, moguća je i revolucija koja neće biti za ljudska bića (na primer, fašizam). To znači da je kapital izmakao. U odlomku kojim se bavimo, Marks je izneo sledeće, izuzetno važno zapažanje o kapitalu: „Njegova glavna pretpostavka – vrednost – postavljena je kao proizvod, a ne kao neka uzvišena pretpostavka koja lebdi nad proizvodnjom.“³⁸

Kapital kontroliše vrednost. Pošto je rad taj koji vrednost ispunjava supstancom, sledi da kapital kontroliše ljudska bića. Marks je samo posredno ukazao na pretpostavku koja je takođe proizvod: najamni rad koji omogućava valorizaciju.

„Glavna prepreka kapitalu je činjenica da se njegov razvoj odvija na kontradiktoran način; razvoj proizvodnih snaga, opšteg bogatstva,

³⁸ Ibid., str. 541.

talističkim periodom, Marks je pokazao da kapital nije u suprotnosti sa bogatstvom već da preuzima njegovu proizvodnju. Tako preuzima i razvoj proizvodnih snaga. Nekada je razvoj ljudskih bića i njihovih zajednica bio u suprotnosti s razvojem bogatstva; sada dolazi do neke vrste simbioze između njih. Da bi to bilo moguće, bila je potrebna određena mutacija: kapital je morao da uništi ograničeni karakter pojedinca; to je drugi aspekt njegovog revolucionarnog karaktera.

„Vidimo da je ranije vlasništvo u kontekstu proizvodnje bilo definisano u skladu sa ograničenim, konačnim oblikom zajednice (*Gemeinwesen*); odatle i pojedinac, sa svojim ograničenim karakteristikama i ograničenim razvojem svojih proizvodnih snaga, koji je takvu zajednicu stvarao. Ovaj preduslov društvenog života bio je opet posledica određenog, stadijuma istorijskog razvoja proizvodnih snaga, tj. razvoja bogatstva i oblika njegove proizvodnje. Svrha zajednice i pojedinca, kao i proizvodnih uslova, jeste reprodukcija konkretnih uslova i pojedinca, posmatranih kako pojedinačno, tako i u njihovim društvenim grupisanjima i odnosima, kao živih nosilaca tih uslova. Kapital *sam* uspostavlja proizvodnju bogatstva; odatle univerzalni razvoj proizvodnih snaga, stalno odbacivanje postojećih pretpostavki tog razvoja kao pretpostavki (ograničenja) njegove reprodukcije. Vrednost odbacuje svaku konkretnu upotrebnu vrednost, svaki poseban oblik potrošnje ili trgovine kao apsolutni preduslov; samim tim svaki stepen razvoja društvenih proizvodnih snaga, trgovine, znanja, itd., za kapital predstavlja prepreku koju on na svaki način pokušava da prevaziđe.“³⁶

Ovaj odlomak ima značajne, neposredne posledice. Nigde se ne spominje proletarijat; tu su samo kapital i njegova revolucionarna uloga u ukidanju postojećih uslova. Marks je isto rekao i ranije, na još brutalniji način:

„(Kapital) je destruktivan, njegovo delovanje je uvek revolucionarno, on ruši sve prepreke na putu daljeg, svestranog razvoja proizvodnih snaga, ekspanzije potreba, eksploatacije i razmene prirodnih i mentalnih snaga.“³⁷

³⁶ Marks, *Grundrisse*, str. 541.

³⁷ *Ibid.*, str. 410.

da obezbedi materijalne rezerve proletarijata. Mnogima nije preostalo ništa drugo nego da nastave da pričaju isto: tako jedni govore da proizvodne snage još nisu dovoljno razvijene, drugi opet kažu da je njihov razvoj zaustavljen. Obe strane svode problem na pitanje organizacije avangarde, partije ili razvijanja tehnika za razvoj „klasne svesti“.

U kontekstu lutanja čovečanstva, razvoj se odvija u okvirima mistifikacije. Mistifikacija je za Marksa bila rezultat izokretanja odnosa: kapital, proizvod aktivnosti radnika, predstavlja se kao kreativno biće. Ta mistifikacija se zasniva na stvarnim procesima; sama dinamika stvarnosti je ta koja mistifikuje ovaj odnos. Ona je prisutna čak i u borbi proletarijata protiv kapitala; opšta mistifikacija je trijumf kapitala. Ali, ako je putem antropomorfizacije kapitala ta mistifikovana stvarnost postala jedina stvarnost, onda pitanje treba postaviti drugačije:

1) Pošto je mistifikacija stabilna i realna, onda nema smisla čekati na demistifikaciju koja će samo razotkriti istinu o prethodnom stanju stvari. 2) Pošto je kapital izmakao, mistifikacija se ukazuje kao jedina stvarnost; ali, ona je sada apsorbovana u ovaj „beg“ kapitala, što je čini neoperativnom, činjenicom od drugorazrednog značaja. Ono što sada imamo je despotizam kapitala.

Kada bi mistifikacija i dalje bila operativna, to bi značilo da su u uslovima neprestane mistifikacije ljudi sposobni da uspostavlja stvarne odnose. U stvarnosti, mistifikacija je bila operativna sve dok nije postala *jedina* stvarnost. To se odnosi na raniji, već okončan istorijski period. Međutim, to ne znači da treba umanjiti značaj razumevanja i istraživanja tog procesa da bi se ispravno sagledali svi stvarni činioци koji su tokom prethodnih epoha vodili ka sadašnjoj fazi kapitalističkog oblika proizvodnje.

I sadašnja mistifikujuća-mistifikovana i ranija mistifikovana stvarnost moraju biti uništene. Mistifikaciju je moguće razotkriti samo kroz raskidanje sa svim predstavama kapitala i ako se odbace sve iluzije o ograničenjima tog raskida. Marksovo delo je značajno za razumevanje nužnosti tog raskida. Ali, ono sadrži značajnu grešku: Marks nije uspeo da objasni pun opseg mistifikacije, jer nije primetio činjenicu da je kapital „izmakao“.

Nekada je razotkrivanje mistifikacije bilo dovoljno da pokrene revoluciju; revolucionarni proces je vodio ka njenom uništenju. Ali, ljudi su danas sputani ne samo okovima klasnog određenja, koje nose vekovima već i kao biološka bića. *Ono što danas treba uništiti je Totalitet.* Demistifikacija više nije dovoljna. Pobuna ljudskih bića neposredno ugroženih u svojim svakodnevnim životima zahteva da se ide dalje od demistifikacije. *Ono što treba stvoriti je drugačiji život.* Taj problem se nalazi izvan starog pristupa radničkog pokreta i njegove nekadašnje prakse, kao i izvan kritike koja je taj pokret smatrala za puku ideologiju, a ljudska bića kao ideološki talog.

3. REPRESIVNA SVEST

Mistifikacija ne utiče samo na kapitalističko društvo već i na teoriju kapitalizma. Marksistička teorija uzdignuta na nivo proletrske svesti predstavlja novi oblik svesti: *represivnu svest*. Ovdje ćemo opisati neke njene karakteristike, ostavljajući po strani pitanje da li je taj oblik svesti tokom istorije uvek bio represivan.

Predmet represivne svesti jeste *cilj* za koji smatra da nad njim ima punu kontrolu. Pošto između tog cilja i neposredne stvarnosti postoji jaz, ta svest nužno postaje teološka; ona razvija suptilne razlike između minimalnog ili neposrednog programa i maksimalnog, budućeg ili posrednog programa. Ali, kako se put ka njenom ostvarenju produžava, ta svest od same sebe pravi cilj i postvaruje se u obliku organizacije koja otelovljuje taj cilj.

Ta svest teži da celu stvarnost satera u svoje okvire. To je izvor svih sofizama o suprotnosti između objektivnih i subjektivnih elemenata. Ta suprotnost je stvarna, ali ne sme da postoji. Upravo zbog svoje nesposobnosti da *bude*, ona mora da negira i prezire sve što pokušava da se ispolji, da postoji.

Drugim rečima, ta svest postoji, ali da bi bila stvarna potrebni su joj određeni događaji. Kao proizvod prošlosti, ona uporno odbija sve aktuelne događaje. Zato ta svest može da postoji samo kao stalna polemika sa stvarnošću. Ona odbija sve. Ona može da preživi samo kao zamrznuta, tako što postaje sve totalitarnija. Da bi bila delotvorna,

ideologiji), je određena razvojem tih snaga i odgovara pojavi velikog broja novih tehnika i mogućnosti za ovladavanje prirodom. Čak i ako ovaj razvoj ima dvosmislene posledice, procvat ljudskog bića postaje moguć; to je trenutak kada u okviru razvoja vladajuće klase pojedinac može da pronađe model punijeg života. Marks je smatrao da je kapitalistički oblik proizvodnje, time što je podstakao razvoj proizvodnih snaga, omogućio oslobađajuću autonomizaciju pojedinca. To je po njemu bio najvažniji revolucionarni aspekt ovog oblika proizvodnje.

„Najviši stepen razvoja ove osnove (...) u isto vreme je i najviši stepen razvoja proizvodnih snaga, pa tako i najpotpunijeg razvoja pojedinca. Ali, čim se ta tačka dosegne, dalji razvoj se opaža kao pad; započinje novi ciklus razvoja, na novim osnovama.“³³

Opadanje je neizbežno jer je razvoj pojedinca blokiran. Ova tvrdnja ne može da posluži kao osnov za teoriju o opadanju kapitalističkog oblika proizvodnje³⁴ jer bi to značilo da je pad počeo u ovom veku već još sredinom prošlog; niti može da posluži kao argument za tvrdnju da opadanje razvoja individue istovremeno znači i opadanje kapitala, jer je to u potpunosti suprotnosti sa stvarnošću. Sam Marks je stalno ponavljao da je razvoj kapitala praćen uništavanjem ljudskih bića i prirode.

Da li je razvoj proizvodnih snaga, u različitim društvima, ikada pratio razvoj individue? Da li je kapitalistički oblik proizvodnje ikada bio revolucionaran i za sebe i za ljudska bića? Da li razvoj proizvodnih snaga stalno napreduje, uprkos slučajevima pojedinačnog opadanja? Marks kaže: „...dalji razvoj se opaža kao pad...“ Da li proizvodne snage stagniraju? Da li kapitalistički oblik proizvodnje opada?³⁵

Marksova digresija u nastavku potvrđuje da se opadanje odnosi na ljudska bića. Individua cveta kada joj proizvodne snage dopuštaju da se razvija, kada njihov razvoj ide uporedo. Praveći poređenje sa prekapi-

³³ Ibid., str. 541.

³⁴ Videti kod Victora u *Révolution Internationale* No. 7, série 1, članak „Volontarisme et confusion“.

³⁵ Mnogi autori su govorili o stagnaciji i opadanju proizvodnje između dva svetska rata. Ali, Bordiga je uvek odbacivao teoriju o opadanju kapitalističkog oblika proizvodnje kao očiglednu deformaciju Marksove teorije (videti „Le renversement de la praxis dans la théorie marxiste“, *Invariance* No. 4, série 1).

Taj kontinuitet čini razvoj proizvodnih snaga. Odatle sledi sramna, ali realna veza: Marks – Lenjin – Staljin! Ali, to nije predmet ove analize. Naš cilj je da utvrdimo *šta su*, po Marksu iz *Grundrisse*, proizvodne snage i *za koga* one postoje.

„Svi raniji društveni oblici – ili, što je isto, oblici društvene proizvodnje – zasnivali su se na stvaranju bogatstva.“³¹ Bogatstvo leži u proizvodnim snagama i u plodovima njihovog delovanja. Ovde se otkriva kontradikcija koja, po Marksu, odlikuje celokupnu ljudsku istoriju: bogatstvo je nužno i samim tim poželjno, *ali ono uništava društvo*. To znači da *društvo mora da se opire sopstvenom razvoju*. To nije slučaj u kapitalističkom obliku proizvodnje (koji uništava sve druge društvene formacije), jer on afirmiše proizvodne snage, ali – i to je pitanje – *za koga?*

„Drevni mislioci koji su toga bili svesni osuđivali su bogatstvo kao pretnju zajednici. Sa svoje strane, feudalni sistem se raspadao pred razvojem urbane industrije, trgovine i moderne poljoprivrede (čemu su doprinela i individualna otkrića, poput baruta i štampe). S razvojem bogatstva – pa tako i novih snaga, uz povećanu razmenu između individualaca – ekonomski uslovi na kojima je počivala zajednica bili su uništeni, zajedno sa političkim odnosima različitih elemenata zajednice koji su se razvijali u tim uslovima: religijom, kao idealnim prikazom tih uslova, karakterom, izgledom pojedinaca, itd. Samo je razvoj nauke – najsolidnijeg oblika bogatstva, kako u pogledu svojih proizvoda, tako i u pogledu proizvođača – bio dovoljan da uništi ove zajednice. Ali, razvoj nauke – tog idealnog i, u isto vreme, praktičnog bogatstva – samo je jedan aspekt, jedan oblik razvoja proizvodnih snaga, odnosno bogatstva. Posmatrano idealno, nestanak zatečenog oblika svesti je dovoljan da ubije celu epohu. U stvarnosti, ova zatečena svest, kao barijera, odgovara ograničenom stepenu razvoja proizvodnih snaga, pa tako i bogatstva. Istina, nije bila reč samo o razvoju na starim osnovama, već i o razvoju same te osnove.“³²

Za Marksa, proizvodne snage su ljudske (jer dolaze od ljudskog bića) i za ljudsko biće, za pojedinca. Nauka, kao proizvodna snaga (takođe i bogatstvo, kao što je već prikazano u *Rukopisima iz 1844.* i u *Nemačkoj*

³¹ Ibid.

³² Ibid., str. 540–541.

mora da se organizuje: odatle mistika partije, saveta i drugih oblika koagulacije despotske svesti.

Svaki oblik direktne akcije koji ne prepoznaje tu svest (kao i svaka politička organizacija koja za sebe tvrdi da poseduje ispravnu svest), nosi njeno prokletstvo. Osude su uvek praćene izgovorima: nestrpljenjem onih koji se bune, nedostatkom zrelosti, provokacijama vladajuće klase. Sliku kompletira beskrajna litanija sitnoburžoaskih elemenata: večitih anarhista, utopijskih intelektualaca ili mladih buntovnika. Borba nije prava ako nije podstakla klasnu svest; neki idu dotle da priželjkuju rat koji bi konačno stvorio tu svest.

Teorija se izokrenula u represivnu svest. *Proletarijat je postao mit*, ne u smislu *postojanja*, već u smislu njegove *revolucionarne uloge*, kao klase koja će osloboditi celo čovečanstvo i tako razrešiti sve društveno-ekonomske kontradikcije. U stvarnosti, proletarijat je postojao u svim zemljama pod formalnom vlašću kapitala, gde i danas čini većinu stanovništva; u tim zemljama veliki broj muškaraca i žena i dalje živi u uslovima proletarijata iz XIX veka.

Ali, aktivnost svih partija i grupa je organizovana oko tog mita: sve počinje pojavom klase koja je definisana kao jedina revolucionarna klasa u istoriji ili makar kao najrevolucionarnija. Ceo prethodni istorijski razvoj vodio je ka pojavi te klase, a svi raniji događaji su od drugorazrednog značaja u poređenju sa odnosima i praksom koje stvara proletarijat. Mit određuje i ponašanje: *svako ko je proleter je spašen*; onaj ko nije, mora da se nekako iskupi za greh svog neproleterskog porekla, na primer tako što će svoju kaznu odslužiti radeći u fabrici. Svoj revolucionarni karakter neka grupa može da potvrdi samo ako kao dokaz izloži nekoliko „autentičnih“ proletera; prisustvo makar jednog čoveka sa žuljevitim rukama je garancija njene revolucionarne autentičnosti. Sam program grupe, njena teorija, čak i akcije, prestaju da budu važni; sve zavisi od prisustva ili odsustva „proletera“. Tako ovaj mit održava i oživljava antagonizam između intelektualnog i manuelnog. Mnogi zagovornici radničkih saveta su razvili pravi kult antiintelektualizma, koji im je služio kao zamena za teoriju i opravdanje za sve postupke. *Slobodni su da izgovore svaki idiotizam; oni idu u raj; naime, oni su proleter*.

Kao što se smatralo da onaj ko napusti partiju više nije revolucionar, tako se smatralo kako nije moguće da neko bude revolucionar, a da pri tom ne želi da postane proleter, da stekne sve vrline tog statusa. Kontrarevolucija se završava na mitskoj granici koja razdvaja proletarijat od ostatka društvenog tela. Svaka akcija u ime proletarijata je opravdana. U akciju se ne kreće iz potrebe za akcijom, zbog mržnje prema kapitalu već zato da bi se obnovila klasna osnova proletarijata. Misao i akcija gube svaku neposrednost.

To je način na koji je, naročito nakon 1945, proletarijat nadživio sebe: kroz svoj mit.

Istorijski osvrt na revolucionarni proleterski pokret ukazuje na ograničeni karakter ove klase. Sam Marks je jasno izložio njen reformistički karakter. Od 1848, kada je tražio pravo na rad, do perioda 1917–1923, kada je zahtevao punu zaposlenost i samoupravljanje radničkih sindikata, borbena proletarijata nikada nije suštinski iskoračio iz kapitalističkog sistema. To naizgled protivreči Marksovoj tvrdnji iz njegovog teksta *Kritički osvrt jednog Prusa na članak „Kralj Prusije i društvene reforme“*: „U ovom trenutku proleterski pokret se zaista ispoljava kao klasa bez rezervi, kao totalna negacija. On je primoran da izvrši dubok prodor, koji će omogućiti da se shvati pravo značenje komunističke revolucije, odnosno komunizma.“¹⁹

Marks je bio u pravu; ali, kapitalistički oblik proizvodnje je, da bi preživio, bio primoran da poništi tu subverzivnu negaciju. Proletarijat koji je bio izvan društva, kao što su to Marks i Engels konstatovali u *Nemačkoj ideologiji*, postajao je sve više integrisan u društvo; bio je integrisan tako što je bio primoran da se bori za opstanak, za jačanje svog pokreta; što se više organizovao, to je više postajao reformistički. U slučaju nemačke Socijalističke partije uspelo mu je da formira celo kontradruštvo, koje je na kraju ipak bilo apsorbovano u društvo kapitala; proletarijat kao negacija je postao prošlost.²⁰

¹⁹ Marks, *Grundrisse*.

²⁰ Ovo dokazuje da je bilo nemoguće istrajati na „klasnom“ diskursu i ponašanju, a da se u isto vreme ostane na suštinski „aklasnoj“ tezi o nužnosti samonegacije proletarijata.

„Ovde se otkriva opšta tendencija kapitala, koja ga jasno izdvaja od svih prethodnih stadijuma proizvodnje i čini pretpostavkom novog oblika proizvodnje, zasnovanog ne samo na razvoju proizvodnih snaga u cilju reprodukcije ili proširenja datog stanja već i na mogućnosti za slobodan, nesputani, progresivni i opšti razvoj proizvodnih snaga koji je sam po sebi pretpostavka društva, pa tako i njegove reprodukcije; stalno udaljavanje od polazne tačke je jedini preduslov tog razvoja.“²⁹

Ovde nije jasno rečeno šta je prepreka kapitalu, ali je zato naglašen njegov revolucionarni, pozitivni aspekt (naglašen na mnogim mestima u *Grundrisse* i u *Kapitalu*): težnja ka opštem razvoju proizvodnih snaga. Nas ovde zanima tvrdnja da kapital ne može da ostvari taj cilj; to će biti zadatak novog, superiornog oblika proizvodnje. Na taj način buduće društvo poprima oblik neprestanog, kumulativnog kretanja.

„Ova težnja – koju kapital poseduje, ali kojoj, kao ograničen oblik proizvodnje, protivreči i tako stremi svom ukidanju – jeste ono po čemu se kapital razlikuje od svih ranijih oblika proizvodnje, ali što ga u isto vreme određuje kao prelaznu fazu.“³⁰

Zbog ove protivrečnosti kapital ide u susret svom ukidanju. Velika je šteta što Marks nije rekao šta podrazumeva pod „ograničenim oblikom proizvodnje“, jer nas to sprečava da jasno vidimo šta je po njemu, u ovom konkretnom slučaju, kontradikcija. To utiče na razumevanje tvrdnje da je kapitalistički oblik proizvodnje prelazni oblik proizvodnje. Ali, čak i bez objašnjenja ove kontradikcije, možemo da shvatimo sledeće: kapitalistički oblik proizvodnje nije večan (Marksov osnovni argument u polemici sa buržoaskim ideolozima). To je glavna poruka ove tvrdnje. Ali, iz toga sledi još jedan argument: kapitalistički oblik proizvodnje je revolucionaran i stvara uslove za prelaz na drugačiji, superiorniji društveni oblik u kojem ljudska bića više neće niti robovi nužnosti (sfere proizvodnje materijalnog života) i u kojem će otuđenje biti ukinuto.

Danas, nakon procvata marksizma kao teorije razvoja, drugi deo ove tvrdnje se ukazuje kao detalj od suštinskog značaja: između ta dva perioda postoji kontinuitet. Šta je prelaz, ako ne suprotnost prekidu?

²⁹ Ibid., str. 540.

³⁰ Ibid.

Opadanje kapitalističkog oblika proizvodnje ili opadanje čovečanstva?

Često se govorilo kako će komunizam procvetati nakon uništenja kapitalističkog oblika proizvodnje, čije nerešive kontradikcije čine takav ishod neminovnim. Na žalost, mnogi događaji iz ovog stoleća ukazali su i na drugačije mogućnosti: na povratak „varvarstvu“, što je bio predmet analize Roze Luksemburg i celog levog krila nemačkog radničkog pokreta, a zatim Adorna i Frankfurtske škole; na uništenje ljudske vrste, što svakim danom postaje sve očiglednije; konačno, na stagnaciju u kojoj će kapitalistički oblik proizvodnje uspevati da preživi kroz stalno prilagođavanje degenerisanom čovečanstvu koje nema snage da ga uništi. Da bismo razumeli neuspeh ove budućnosti koja je dugo bila smatrana za neminovnost, potrebno je da krenemo od činjenice pripitomljavanja ljudskih bića koje se sprovodi u svim klasno podeljenim društvima, a najvećim delom od strane kapitala; pored toga, potrebna je analiza fenomena autonomizacije kapitala.

Nije nam namera da tu istorijsku devijaciju detaljno istražimo na svega nekoliko strana. Zadržaćemo se na jednom odlomku iz Marksovih *Grundrisse*, koji pruža dobar osnov za razumevanje fenomena autonomizacije kapitala, ali koji jasno otkriva neke kontradikcije Marksove misli i njenu nesposobnost da razreši to pitanje. Reč je o odlomku iz poglavlja o procesu cirkulacije. Radi boljeg uvida, krenućemo od nečega što je Marks napisao malo pre tog odlomka:

„Vreme cirkulacije se tako postavlja kao barijera produktivnosti rada = (što za posledicu ima) povećanje potrebnog radnog vremena = opadanje viška radnog vremena = opadanje viška vrednosti = prepreku procesu samoostvarenja kapitala.“²⁸

Marks zatim pravi jednu izuzetno značajnu digresiju:

²⁸ Marks, *Grundrisse*, str. 539 engleskog izdanja, London: Pelican, 1973.

Zar Kaucki, Bernštajn i Lenjin nisu samo prihvatili stvarnost radničkog pokreta kada su utvrdili da je njegovo povezivanje sa socijalističkim pokretom nužno: „Radnički pokret i socijalizam nikako nisu identični“?

Zar Lenjinova diskreditujuća izjava da proletarijat, prepušten sam sebi, može samo da razvije sindikalističku svest, ne ukazuje na istinu o klasi vezanoj za kapital? To stanovište može da se kritikuje samo sa stanovišta razlike koju je Marks naglasio u *Bedi filozofije*, između klase kao predmeta kapitala i klase kao subjekta. Bez revolucionarnog ustanka proletarijat ne može da postane subjekat. Proces postajanja subjektom podrazumeva učešće neke spoljne svesti, svesti koja dolazi izvan klase, a koja u datom trenutku može da se inkarnira u proletarijatu. Ta eksterna svest je najpostvareniji i najotuđeniji mogući oblik represivne svesti! Samim tim, stvar nije u tome da se ova debata nastavi i da se vratimo Marksu već da shvatimo da je ciklus proletarijata kao klase završen. Pre svega zato što su njegovi ciljevi ostvareni, a onda i zato što na globalnom planu više ne igra odlučujuću ulogu. Došli smo do kraja istorijskog ciklusa tokom kojeg se čovečanstvo (posebno ono na Zapadu) kretalo u granicama klasno podeljenog društva. Kapital je ostvario negaciju klasa i to putem mistifikacije, jer mu je uspelo da zadrži sve konflikte i kolizije koje prate postojanje klasa. Stvarnost u kojoj živimo je despotizam kapitala. Ono sa čime danas moramo da se suočimo je kapital, a ne prošlost.

Skoro sve socijaldemokrate bile su svesne ovog razlaza između stvarnog, reformističkog karaktera radničke klase i socijalističkog cilja. Bernštajn je zahtevao da se jednom za svagda pristupi prilagođavanju, bez uvijanja, umesto licemerno, kao što je to činila većina socijalista, čije su revolucionarne parole bile samo paravan iza kojeg su pravili kompromise.²¹ U isto vreme, bilo je sve teže definisati proletersku klasu. Taj problem

²¹ Videti knjigu H. Mueller *Der Klassenkampf in der Deutschen Sozialdemokratie*, (Verlags-kooperative Heidelberg-Frankfurt-Hanover-Berlin, 1892/ 1969). Ova knjiga dobro prikazuje podeljenost ljudi poput Bebel, koji je za sebe govorio da je u parlamentu „desničar“, a na radničkim skupovima „levičar“, koji je jednoj publici govorio da nas od ostvarenja socijalističkih principa deli još mnogo vremena, dok je drugima govorio da je socijalizam odmah iza ćoška. Ova knjiga je zanimljiva i zato što iznosi stanovište koje će kasnije usvojiti Komunistička radnička partija Nemačke (KAPD).

je postao toliko akutan da je početkom ovog veka većina revolucionarna nastojala da proletarijat definiše u terminima *svesti*: direktno, u slučaju Roze Luksemburg i Panekoka; u slučaju Lenjina i Trockog indirektno – kroz partiju – itd. Ruska revolucija je ovaj problem učinila još hitnijim: odatle pokušaji Karla Korša, a posebno Lukača u *Istoriji i klasnoj svesti*. Bordiga je kasnije smatrao da klasu treba definisati u odnosu na oblik proizvodnje koji razvija. Tako klasa može da postane klasa za sebe samo kroz akciju koja stremi tom cilju, samo u meri u kojoj prepoznaje svoj program (a koji treba da opiše taj oblik proizvodnje). Za Bordigu, klasa postoji samo ako postoji partija, jer samo ona može da ostvari program: „I dalje nam je potreban jedan predmet, partija, koja će moći da sagleda komunističko društvo.“²² Ali, vidimo da su muškarci i žene u stanju i da se sami kreću u pravcu komunizma, kao u slučaju današnje omladine; samim tim, jasno je da taj „predmet“, partija, nije potreban.

Sve u svemu, za zagovornike partija i radničkih saveta, problem akcije uvek će se svoditi na traženje direktnih i indirektnih načina za spajanje proletarijata sa sopstvenom svešću, jer svi oni smatraju da proletarijat postoji za sebe samo kroz tu svest.

4. KOMUNIZAM

Revolucionarni reformizam – projekat izgradnje socijalizma na osnovama kapitalizma i u kontinuitetu s kapitalističkim oblikom proizvodnje – raspao se između 1913. i 1945. godine. Bio je to kraj jedne iluzije: iluzije o tome da se razvoj proizvodnih snaga može usmeriti u pravcu drugačijem od onog koji je imao u stvarnosti. U stvari, možemo da se složimo s Marksovom ocenom da je posle 1848. godine komunizam postao moguć upravo zato što je prodor kapitalističkog oblika proizvodnje uništio sve društvene i prirodne barijere i tako stvorio uslove za slobodan razvoj proizvodnih snaga. Ali, mentalitet i predstave ljudi bili su takvi da nisu mogli ni da shvate, niti da naslute takvu budućnost. Bili su suviše vezani za milenarističko kretanje vrednosti ili suviše ružnirani ograničenjima perverzних ostataka svojih drevnih zajednica, da bi probili put koji vodi ka drugačijoj zajednici. Čak su i Marks i Engels smatrali kapitalizam za

²² Bordiga, na skupu u Milanu, 1960.

com, težnja ka obnavljanju čovečanstva, u koje je ugrađeno i naše prošlo biće. Ljudsko biće može da bude istovremeno i čovečanstvo samo ako živi u zajednici. Čim dođe do fragmentacije, javlja se potreba za obnavljanjem jedinstva. Na Zapadu je to jedinstvo ostvarivano putem posredovanja i prinude: Država određuje pojedinca; znanje je sredstvo za hijerarhijsku stratifikaciju društva i sredstvo za opravdavanje uspostavljenog poretka; začarani krug teorije i prakse se zatvara.

Komunistička revolucija je totalna revolucija. Biološka, seksualna, društvena i ekonomska revolucija samo su njeni pojedinačni aspekti; naglašavanje bilo kojeg od njih izopačuje revoluciju, koja može da postoji samo kao celina.

Komunistička revolucija može da se shvati samo kroz uvid u istoriju i paleontologiju ljudskih bića, ali i svih drugih oblika života. Tako možemo da shvatimo da je revolucija, koja je već dugo nužna, sada i ostvarljiva. Ranije je bila moguća, ali ne i neizbežna. Tada su postojali i drugi „ljudski“ putevi razvoja, posebno u smislu primene ljudskih moći na spoljnu stvarnost. Danas, kada je kapital izmestio i opustošio skoro sve, jasno se vidi šta je jedina alternativa komunističkoj revoluciji: potpuna negacija ljudskih bića. Zato moramo da shvatimo svet u kojem živimo; moramo da shvatimo šta znače despotizam kapitala i pobuna protiv njega. Do tog razumevanja, koje treba da bude ne samo intelektualno već i čulno (pobuna je u velikoj meri pobuna tela), doći ćemo samo ako odbacimo svoje sadašnje lutanje i sve oblike represivne svesti.

1973.

ograničen (u poređenju sa solarnim); ona je kosmička i u smislu o kojem su govorili drevni filozofi i mistici. To znači da revolucija nije strast samo naše epohe već strast miliona ljudskih bića koja su – još od naših drevnih predaka, koji su se bunili protiv pojave razmenske vrednosti, u kojoj su s pravom videli zlo, do Marksa i Bordige u njihovoj proročkoj dimenziji – pokazivala istu žudnju za novom, ljudskom zajednicom.

Pokušaj da se revolucija ograniči, isto je što i pokušaj da joj se odredi visina. Sen Žist je rekao da revolucija ne može da se završi sve dok ne donese sreću; tako je pokazao svu laž nastojanja da se čovek sagleda u okvirima pukih istorijsko-materijalnih činjenica date epohe. Ljudsko biće nikada nije samo biće koje postoji ovde i sada; ono može da postoji samo kao stalno prevazilaženje i nikada nije samo ono što treba da se prevaziđe (Niče). Strukturalno i biološki čovek je prevazilaženje jer je obdaren izuzetnim moćima. Drugim rečima, on je istraživač mogućeg i ne može da se ograniči samo ono što je neposredno ostvarljivo, posebno ako mu se to samo nameće. Kada je izmešten, otuđen i *odsečen od čovečanstva*, i samim tim izobličen i *sveden na puku individuu*, čovek odmah gubi polet, strast, žudnju za stvaranjem – jer, šta je potraga za mogućim, ako ne želja za stvaranjem? To je ono do čega dolazi u uslovima potpune dominacije kapitalističkog oblika proizvodnje: čovek biva potpuno ispražnjen.

Sve revolucije naše vrste su revolucije koje idu dalje od sadašnjeg trenutka, dalje od onoga što dopušta razvoj proizvodnih snaga (Bordiga). To protezanje s one strane mogućeg omogućava kontinuitet između ljudskih generacija, na isti način kao što i perspektiva komunizma – shvaćenog kao ukidanje klasa, razmene i vrednosti – uspostavlja kontinuitet između različitih revolucionarnih tendencija; to je ono što je Marks nazivao „istorijskom partijom“.²⁷

Borba protiv ograničavanja raspona revolucije jeste sama po sebi revolucionarna borba. Čitalac ne treba da bude zgranut time što u nastojanju da ilustrujemo širinu tog raspona navodimo i autore koji se uobičajeno smatraju religioznim, mističnim, itd. Zar je važno u kom su se obliku tokom vekova ispoljavali žudnja, strast i volja za zajedni-

²⁷ Camatte, „Origine et fonction de la forme parti“, 1961, *Invariance* No. 1, serija I.

nužnu fazu, kroz koju će sva ljudska bića, iz svih podneblja i uslova, morati da prođu. Tek je pobuna ruskih „narodnjaka“, koji su jasno želeli da izbegnu kapitalistički put, navela Marksa da uoči svoju grešku. Ali, to priznanje je bilo nedovoljno. Od sredine XIX veka, s Marksovom teorijom kao opravdanjem (teorijom proletarijata), celo čovečanstvo je bilo osuđeno na lutanje: na neprekidni razvoj proizvodnih snaga.

Ako više ne možemo da prihvatimo Marksovu analizu uloge proizvodnih snaga, ipak možemo da se u nečemu složimo s njim, ali tek nakon što krenemo drugim putem.

Kapital porobljuje čovečanstvo u ime čovečanstva, jer je poprimio ljudsko obličje. To je znak da se nalazimo u carstvu smrti. Ljudima dominira njihovo nekadašnje biće, koje mogu da sagledaju samo kontemplativno. To je proces koji uvek iznova započinje. Kapital prodire u misao i svest, uništavajući ljudska bića kakva je tokom prethodnih vekova proizvodilo klasno društvo. Gubitak supstance je gubitak njihovog nekadašnjeg bića, koje je kapital ispumpao iz njih. Pošto je taj proces skoro završen, kapital, posle napada na prošlost čovečanstva, sada kreće u napad na njegovu budućnost: *on sada mora da pokori maštu*. Na taj način ljudska bića su potpuno opustošena i svedena na čisto biološku dimenziju. Proces obuhvata sve, do samih korena.

Drugim rečima, razvoj proizvodnih snaga je izgleda bio nužan da bi razorio stare obrasce, oblike mišljenja i arhaične predstave koje su ograničavale ljudska bića (ovu destrukciju danas istražuju filozofi poput Fukoa). Ugrožena u svojoj čisto biološkoj dimenziji, ljudska bića počinju da se bune protiv kapitala. Upravo u toj tački sve može biti ponovo osvojeno kroz opšti kreativni pokret. Ali, taj proces nije prost, pravolinijski. Kapital još može da profitira na osnovu ljudske kreativnosti, da se regeneriše i osnažuje pljačkajući njihovu maštu. Značaj i ozbiljnost ove borbe najbolje se vide kada se suočimo sa alternativom: komunizam ili uništenje ljudske vrste. Ne treba gubiti iz vida da su se tokom ovog lutanja pojavljivali i bili blokirani različiti revolucionarni pokreti i mogućnosti, koji bi opet mogli da dođu do izražaja.²³

²³ Apsolutna ireverzibilnost nije istorijska činjenica. Mogućnosti koje su se pojavile pre nekoliko hiljada ili nekoliko stotina godina nisu zauvek napuštene. Istorija nije Moloh koji proždire mogućnosti, bacajući na ljudsku budućnost prokletstvo

Naš cilj mora da bude kraj lutanja i uništenje represivne svesti koja blokira pojavu komunizma. Da bismo u tome uspeali, moramo da prestanemo da komunizam shvatamo kao nastavak kapitalističkog oblika proizvodnje, da odbacimo iluziju da je dovoljno samo ukinuti razmensku vrednost i stvoriti uslove za trijumf upotrebne vrednosti. *Ta dihotomija više ne znači ništa*. Upotrebna vrednost je vezana za koncept vrednosti čak i kada se okreće oko principa korisnosti umesto oko principa produktivnosti; povezana sa direktnom dominacijom nad ljudskim bićima, upotrebna vrednost je integralni deo privatnog vlasništva.

*Komunizam nije novi oblik proizvodnje; to je afirmacija nove zajednice.*²⁴ To je pitanje postojanja, života, makar samo zato što se suočavamo

neizbežnog i nepovratnog lišavanja. Kada bi zaista bilo tako, istorija bi bila samo opravdanje za ono što se dogodilo. Mnogi bi hteli da istoriju svedu upravo na to, praveći tako od nje najgorog od svih despota. Hegelova filozofija je dijalektika prevazilaženja (*Aufhebung*) kretanja koje u isto vreme ukida i održava, pokušaja da se spasi ono što su ljudska bića stvorila u prethodnim epohama. Hegel je bio opsednut problemom gubitka stvarnosti, raznolikošću fenomena i mogućnosti, itd. To ga je vodilo ka shvatanju ogromnog značaja pamćenja (videti poglavlje *Apsolutno znanje iz Fenomenologije duha*). Nasuprot tome, kapital ukida sećanje na ranije epohe, putem mistifikacije i magije, kao i ranije oblike čovečanstva, predstavljajući sebe kao vrhunac razvoja, kao „postvareni oblik“ (Marks, *Teorije o višku vrednosti*).

²⁴ Koncept „oblik proizvodnje“ u stvarnosti važi samo za kapitalistički oblik proizvodnje, kao što koncept „klase“ važi samo u buržoaskom društvu. Koncept proizvodnje u Marksovom delu ima mnoštvo atributa. On osiromašuje kada krenemo od *Rukopisa iz 1844*, ka *Nemačkoj ideologiji i Kapitalu*. On je tesno povezan s konceptom prirode, kao i sa određenim konceptom ljudskog bića. Drugim rečima, ova „datost“ se otkriva u mnogo složenijem obliku kada je sagledamo u kontekstu prvobitnih komunističkih zajednica i njihove razgradnje. Odvajanje ljudskih bića od zajednice je pljačka. *Ljudsko biće kao radnik gubi cele slojeve osobina koje su oblikovale celokupnog čoveka kao člana zajednice*. Proces prisvajanja ljudskih bića je stvaran. Oni koji to ne razumeju, ne razumeju šta je zapravo kapital. Čovek je sveden na bezizražajno biće; izgubio je svoju čulnost, a njegova aktivnost je svedena na kvantifikovani rad. Čovek se pretvorio u apstraktno biće koje žudi za muzikom natopljenom predačkom senzualnošću (džez, latino). Svedeno ljudsko biće sada ima samo jedan element koji ga vezuje za spoljni svet: seksualnost koja ispunjava ispražnjenu sferu čulnosti. To objašnjava ideju o panseksualnosti, tačnije o panseksualizaciji, koju je Frojd smatrao za nepromenljivu osobinu ljudskih bića iako je bila

koji paradira kao revolucionar, teorija je despotizam. To bi trebalo da je očigledno. Nakon više od dva milenijuma dominacije duha nad telom, jasno je da je svaka teorija još uvek izraz te dominacije.

Ono što treba obuhvatiti je život u celini. Svi različiti proizvodi prošlosti – umetnost, filozofija, nauka – jesu fragmenti. To su znaci pustošenja ljudskog bića, ali i pokušaji da se to biće obnovi. Međutim, stvar više nije u tome da se umetnost ili filozofija „ostvari“; kapital je to već obavio na svoj način. Stvar je u tome da osvojimo i stvorimo drugačiji svet, u kojem će svi biološki potencijali vrste doživeti procvat. U tom širokom pokretu, jalovo je insistirati na našem sadašnjem biću kao prebivalištu istine. Istina, pre svega, kao i vrednost, zahteva meru, standard, opšti ekvivalent, normu – a time i Državu. Drugo, istina je uvek jedna. Istorijska inflacija tog koncepta odvijala se uporedo sa uništavanjem ljudskih bića. Naš predlog ne može da bude ništa manje od drugačijeg života, u kojem gestovi, reči, mašta i osećanja ljudi više neće biti okovani, gde će se čula i mozak konačno spojiti. Samo takva zajednica može da spreči sve ludačke fiksacije. Jasno je da taj svet može biti osvojen samo uništenjem kapitalističkog oblika proizvodnje. Celokupno čovečanstvo obuhvaćeno vremenom je neprijatelj kapitala. Ljudska bića će morati da prođu kroz duboku revoluciju da bi postala sposobna da se suprotstave kapitalu; drugim rečima, taj proces zahteva *proizvodnju revolucionara*.

Revolucija u svim aspektima života navela je neke ljude da prena glase značaj mesta u kojima su primetili njeno izbijanje.

Revolucija ne izbija iz ovog ili onog dela našeg bića – iz tela, prostora ili vremena. Naša revolucija, kao projekat obnavljanja zajednice, nameće se kao nužnost od trenutka uništenja drevnih zajednica. Svođenje komunističke revolucije na ustanak koji bi trebalo da razreši protivrečnosti kapitalističkog oblika proizvodnje bilo je pogubno. Revolucija mora da razreši sve stare protivrečnosti klasnog društva apsorbovanog od strane kapitala i sve protivrečnosti između relativno primitivnih zajednica i kretanja razmenske vrednosti (novca), koje kapital danas apsorbuje (posebno u zemljama Azije i Afrike). Ali, revolucionarni pokret je mnogo više od toga: to je revolucija prirode, uzdizanje ka misli, ovladavanje bića sposobnošću da koristi centre koji upravljaju imaginacijom. Revolucija ima biološku, pa tako i kosmičku dimenziju, jer naš univerzum vidi kao

šaji su samo devijacije u odnosu na vladajuću normu, koji je otkrivaju u njenom pravom svetlu. Taj cilj ne može da se ostvari ni kultivacijom sopstvenog bića, koja bi trebalo da nas spoji s našim pravim, ljudskim bićem. U stvarnosti, ta dva pristupa treba da budu povezana. Doživeti sebe kao ljudsko biće nesputano bilo kakvim atributima samo po sebi odbacuje pseći povodac koji nameće klasno društvo. Žudnja za zajednicom je apsolutno nužna. Reafirmacija individualnosti, posebno u njenoj vremenskoj dimenziji, jeste odbijanje pripitomljavanja. Ali, to nije dovoljno, čak ni kao prvi element pobune: ljudsko biće je u isto vreme individua i čovečanstvo (*Gemeinwesen*). Redukcija ljudskog bića na sadašnje bezizražajno stanje je posledica potiskivanja čovečanstva, drugim rečima, posledica *nesposobnosti* pojedinca da obuhvati *opšte, celinu* ljudskih odnosa u celini vremena. Različite religije, filozofije i teorije su samo zamena za tu suštinsku komponentu ljudskog bića. Pošto komunizam označava kraj jednoličnosti i monotonog ponavljanja, ljudska bića će se pojaviti u svojoj njihovoj različitosti; svaki pojedinac biće afirmacija čovečanstva. To znači da od sada odbacujemo despotizam svake religije, filozofije, teorije.

Odbijanje da se upadne u zamku teorije ne znači i odbacivanje svih teorijskih razmatranja. Naprotiv. Ali, to odbijanje zaista podrazumeva da je teorijski čin nedovoljan. Teorija treba da afirmiše izmirenje čulnog i intelektualnog, ali ipak ostaje u granicama te podeljenosti. Ono što treba afirmisati je celina života, ukupnost njegovih manifestacija, celokupno, nepodeljeno biće. Na primer, možda ćemo na svom putu morati da se i dalje oslanjamo na neke Marksove uvide, ali krajnje je imbecilno nazivati sebe marksistom. Pored toga, teorija, kao represivna svest, može da postane samo alibi za neaktivnost. Odbijanje da se deluje u početku može da bude opravdano. Ipak, odvajanje od stvarnosti često ima za posledicu nesposobnost da se opaze nove pojave koje oblikuju tu stvarnost. U toj tački, teorija, umesto da podstiče kontakt sa stvarnošću, postaje činilac razdvajanja, odstranjivanja, izbacivanja iz sveta. S druge strane, na planu akcije, svako odlaganje pada naročito teško onima koji ne žele da priznaju da drugi mogu doći do teorijskog uvida i bez nas, bez posredovanja naše partije ili grupe. Kao represivna svest, teorija zahteva takav stepen objektivizacije da čak i onaj pojedinac koji odbija sve političke reketete može da uzdigne teoriju na nivo političkog reketa. U slučaju pojedinca

s pitanjem suštinskog izmeštanja: od nametnute aktivnosti ka živom biću koje je izvodi. Sve do sada muškarci i žene su bili otuđeni od svoje proizvodne delatnosti; ali, *oni sada ne teže tome da zagospodare proizvodnjom već da između sebe stvore nove odnose, koji će otvoriti prostor za potpuno drugačije aktivnosti.*

*Komunizam nije ni novo društvo.*²⁵ Društva se razvijaju tako što jedne etničke grupe pokoravaju druge ili na osnovu podele ljudi na klase. Društvo je mreža odnosa koji brzo postaju despotski posrednici. *Čovek u društvu je čovek porobljen društvom.*

Komunizam znači kraj podele na kaste i klase, kraj podele rada (kao osnove za stvaranje vrednosti, koja je tu podelu intenzivirala i uzdizala). Komunizam je prva od svih zajednica. To nije *dominacija* nad prirodom već *izmirenje* s njom. Ljudska bića više neće gledati na prirodu kao na sredstvo razvoja, korisnu stvar već kao na subjekt (i to ne u filozofskom smislu); oni je više neće doživljavati kao nešto odvojeno od njih, jer je

reč o posledici njihove degradacije. *Šta je podsvesno, ako ne afektivno-senzualni život ljudskog bića potisnut kapitalom?* Ljudsko biće mora da bude pripitomljeno, oblikovano po zahtevima racionalnosti kapitalističkog oblika proizvodnje, koju mora da prihvati kao deo sebe. Jednom pripitomljeno, ljudsko biće ostaje lišeno svog potisnutog čulnog života, koji postaje predmet spoznaje, nauke; čovekova senzualnost sada može da se kapitalizuje. Kao predmet trgovine, nesvesno je sitno iseckano i izloženo na tržištu znanja. Nesvesno nije postojalo oduvek, a sada postoji samo kao deo diskursa kapitala; to je još jedan znak ljudskog izopačenja. Svedeno na savršenu bezizražajnost, ljudsko biće sve više podseća na elementarne čestice koje istražuju nuklearni fizičari; psihologija kapitalizovanog ljudskog bića koje se kreće u granicama kapitala svoje principe pozajmljuje upravo od ove discipline.

²⁵ Takođe je neumesno govoriti o primitivnom društvu. Potrebna je nova analiza primitivnih zajednica. Tačno je da Marks nije na odgovarajući način tretirao postojanje, razvoj i razgradnju primitivnih zajednica, ali ne i da je grešio u svemu zbog svog evrocentrizma ili duha prosvetiteljstva, koji su njegovo delo proželi predrasudama tipičnim za buržoasko društvo. Većina onih koji insistiraju na ovakvoj kritici nisu razumeli način na koji je Marks prišao pitanju zajednice, tako da su u njegovom delu videli samo prost istorijski materijalizam. Ono što u Marksovom delu nedostaje je detaljna analiza načina na koji se „ekonomija“ pojavljuje u primitivnim zajednicama i izaziva njihovo uništenje. Na kraju, primećujemo i da je sve neumesnije govoriti o kapitalističkom društvu. Na ovo ćemo se još vratiti.

priroda u njima. Naturalizacija čoveka i humanizacija prirode (Marks) je ostvarena; dijalektika subjekta i objekta se time završava.

Ono što sledi je uništenje urbanizma i stvaranje mnoštva zajednica rasejanih po celoj zemlji. To podrazumeva odbacivanje monokulture, nove oblike podele rada i potpuni preobražaj transporta, koji će pre svega značajno opasti. Samo komunalni (komunitarni) oblik života može da omogući ljudima da kontrolišu svoju reprodukciju, da ograniče (sada sumanut) rast populacije bez oslanjanja na sadašnje, odvratne metode (kao što je uništavanje ljudskih bića).

Dominacija jedne grupe nad drugom, klasno podeljeno društvo, potiče od sedalačkog načina života. Mi i dalje živimo u mitu koji nas fiksira za neko određeno mesto u majci-zemlji; u mitu o domovini i strancu, koji ograničava viziju sveta, koji izopačuje. Jasno je da odgovor ne može da bude povratak nomadizmu na način naših drevnih predaka koji su bili sakupljači. Muškarci i žene će razviti novi oblik života s one strane nomadizma i sedalaštva. Sedalački način života podrazumeva nedovoljnu telesnu aktivnost, koja je uzrok skoro svih somatskih i psiholoških bolesti današnjih ljudi. Aktivan i nefiksirani život izlečiće sve te bolesti bez pomoći medicine i psihijatrije.

Prelazak na komunizam doneće i preobražaj tehnologije. Tehnologija nije nešto neutralno; ona je određena oblikom proizvodnje. Na zapadu, više nego igde, različiti oblici proizvodnje razdvajaju čoveka od tehnologije koja je prvobitno bila samo oblik ljudskog bića. Zahtev za prelazak na konvivijalne/ komunalne tehnologije jeste zahtev za tehnologijom koja će opet biti deo ljudskog bića, a ne autonomna stvar u službi tlačiteljskog bića.²⁶

²⁶ U primitivnim zajednicama ljudi kontrolišu tehnologiju. Tehnologija je počela da stiče autonomiju u ranom Zapadnom društvu, što je izazivalo podozrenje drevnih ljudi. Tehnologija prisiljava čoveka da imitira prirodu, iako kasnije on može da iznađe postupke koji ne postoje u prirodi; tako čovek biva podvrgnut jednoj prisilnoj proceduri, imperativu kako uraditi ovo-ili-ono; on kao da gubi sposobnost slobodnog stvaranja. (Videti u J. STR. Vernant, *Mythe et pensée chez les grecs*, ed. Maspéro.) Kada ljudi prestanu da zaziru od tehnologije, oni se istovremeno izmiruju sa umetnošću, koja je bila prilično prezrena na kraju epohe robovlasničkog društva. Ovo se ponovilo i u vreme Renesanse, kada su filozofi

Ljudska bića u komunizmu neće biti samo korisnici; komunizam će biti zemaljski raj kojim će ljudi raspolagati s takvom neposrednošću da se neće razlikovati od prirode (čovek će, kao što je to rekao Hegel, u ovom kontekstu biti životinja). Ljudska bića su stvaraoci, proizvođači, korisnici. Ceo proces se obnavlja na višem nivou i za svakog pojedinca. U odnosima između pojedinaca, onaj drugi više neće biti posmatran u okvirima korisnosti; gotovo je sa odnosima koji počivaju na korisnosti. Polovi će se izmiriti zadržavajući sve svoje razlike; sve krute razlike i sukobi podsticani milenijumima počeeće da popuštaju.

Ovih nekoliko improvizacija trebalo bi da dovoljno jasno pokažu kako treba gledati na uspon ka ljudskoj zajednici.

Svi mi smo robovi kapitala. Oslobođenje počinje sa odbijanjem da na sebe gledamo u okvirima kapitala, drugim rečima, kao na proletere, pripadnike nove srednje klase, kapitaliste, itd. Tako prestajemo i da na druge ljude, koji se takođe nalaze na putu oslobođenja, gledamo u tim kategorijama. U toj tački ljudi počinju da *prepoznaju* jedni druge.

To je, naravno, samo početak oslobođenja pred kojim stoje svi mogući rizici. Odbijanje da se te opasnosti imaju u vidu potcenuje snagu kapitala. Treba shvatiti sledeću dinamiku: mi smo robovi; naš cilj nije da postanemo gospodari, makar i bez robova, već da ukinemo celokupnu dijalektiku gospodara i roba. Taj cilj ne može biti ostvaren osnivanjem izolovanih zajednica koje ne predstavljaju nikakvu prepreku za kapital i koje mogu lako da se nađu u njegovom obruču; takvi izolovani poku-

definisali čoveka kao biće koje stvara samo sebe (Videti u Cassier, *Individual and Cosmos in Renaissance philosophy*). Ali, razvoj tehnologije nije vodio čoveka u susret prirodi; naprotiv, razvoj je vodio ka prisvajanju čoveka i uništenju prirode. Ljudska bića su počela da naglo gube sposobnost stvaranja. U tom smislu, strahovanja drevnih ljudi bila su opravdana.

Od filozofa Renesanse, preko Dekarta i Hegela do Marksa, ljudsko biće je bilo definisano u odnosu na tehnologiju (Franklin, „čovek je biće koje pravi oruđa“) i proizvodnju. Da bismo otišli dalje od Marksa, potrebno je da istražimo „ljudski fenomen“ od uništenja primitivnih zajednica do danas; potrebno je da preispitamo radove filozofa i ekonomista, od Aristotela do Marksa, da bismo shvatili kako su ljudi videli sebe u vreme dominacije vrednosti i kapitala, ali i zato da bismo videli kako danas, nakon epohe vrednosti, možemo da shvatimo čovečanstvo, pa tako i komunizam.